

➤ વહીવટી કાયદો

પરિચય:

સ્વતંત્રતા સુધી, ભારતમાં વહીવટી કાયદાની વિચારધારા વ્યવસ્થિત રીતે પ્રચલિત નહોતી. રાજ્ય માત્ર લેઝેફર પોલીસ રાજ્ય હતું. આજે, વસ્તુઓ બદલાઈ ગઈ છે. રાજ્ય વધુ પ્રગતિશીલ અને સમાજવાદી બની ગયું છે. ભારતની બંધારણીય સ્થાપનામાં, સરકારની અર્ધ-સંઘીય બંધારણ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. સત્તાઓ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે વહેંચવામાં આવી છે. રાજ્યની નીતિ-નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં કલ્યાણકારી રાજ્યની સંકલ્પનાને સક્ષમ કરવા માટે ઘણા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પણ સમાવાયા છે. રાજ્ય હવે કલ્યાણકારી રાજ્ય બની ગયું છે. આથી રાજ્ય પર ઘણી જવાબદારીઓ ઉમેરાઈ ગઈ છે. તેથી, રાજ્યના કાર્યોના જથ્થાને વહેંચવું અને સત્તાધિકારી સંસ્થાને જવાબદાર અને નિયંત્રિત કરવું જરૂરી છે. પરંતુ ઇતિહાસે શીખવી છે કે જ્યારે પણ સત્તાઓ વધે છે, ત્યાં તેનાથી થતી ખતરો પણ વધે છે. વહીવટી સત્તાધિકારીઓ તેમની સત્તાઓનો દુરુપયોગ કરી શકે છે અને સત્તાઓને ખોટી રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે. તેથી, વહીવટી સત્તાધિકારીઓની સત્તાઓ પર નિયંત્રણ લાવવું જરૂરી છે અને તે માટે વહીવટી કાયદાની જરૂરિયાત વધતી જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વહીવટી કાયદાની રચના મૂલ્યવાન યોગદાન આપે છે. આ કાયદાનું શાખા એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે વહીવટી સત્તાધિકારીઓ તેમની સત્તાઓ અને વૈકલ્પિકતાને તે ઉદ્દેશ્યો માટે ઉપયોગ કરે છે જેમણે તે સત્તાઓ અને વૈકલ્પિકતા આપવામાં આવી હતી.

➤ વહીવટી કાયદો નો અર્થ અને વ્યાખ્યા:

કાયદાને બે શીર્ષકમાં વહેંચી શકાય છે:

1. ખાનગી કાયદો
2. જાહેર કાયદો

વહીવટી કાયદો જાહેર કાયદાની સૌથી મહત્વપૂર્ણ શાખાઓમાંનું એક છે. વહીવટી કાયદો એ કાયદો છે જે દેશના નાગરિકો અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધોને ન્યાયીકરી રીતે વ્યવસ્થિત કરે છે. આ કાયદો ભારતીય દંડ સંહિતા અથવા કરાર કાયદાની જેમ કોડિફાઈડ નથી. આ બંધારણ પર આધારિત છે. ભારતના બંધારણમાં તેમના નીતિ-નિર્દેશક સિદ્ધાંતો દ્વારા ઘણા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે જેના પર રાજ્યએ ભારતને કલ્યાણકારી રાજ્ય બનાવવાની નીતિ બનાવવી જોઈએ. વિકાસશીલ સમાજમાં આ એક સદા વિસ્તરણ પામતી વિષય છે. આ લોકોના હકોના યોગ્ય સંરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કાર્યક્ષમ નિયમનકારી સિસ્ટમ પ્રદાન કરે છે.

વ્યાખ્યા:

‘વહીવટી કાયદા’ને વ્યાખ્યાયિત કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. પરંતુ કેટલાક ન્યાયમૂર્તિઓએ કરેલા પ્રયાસો નીચે મુજબ છે. વહીવટી કાયદો એ કાયદો છે જે વહીવટી કારીવાહી પર શાસન કરે છે.

Ivor Jennings અનુસાર - વહીવટી કાયદો એ કાયદો છે જે પ્રશાસનને સંબંધિત છે. તે વહીવટી સત્તાધિકારીઓની સંગઠન, સત્તાઓ અને ફરજો નક્કી કરે છે. તેમાં પ્રશાસનના સંસ્થાઓની નિયમ-બનાવવાની શક્તિ, અર્ધ ન્યાયિક કાર્ય, જાહેર સત્તાધિકારીઓની કાનૂની જવાબદારીઓ અને પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓ પર ન્યાયાલયોની દેખરેખની સત્તા સહિતના કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે. તે કાર્યપાલિકા પર શાસન કરે છે અને સુનિશ્ચિત કરે છે કે કાર્યપાલિકા જાહેરને ન્યાયી રીતે સારવાર આપે.

A.V. Dicey: A.V. Dicey અનુસાર વહીવટી કાયદો એ રાષ્ટ્રીય કાનૂની સિસ્ટમનો તે ભાગ છે જે તમામ રાજ્ય અધિકારીઓની કાનૂની સ્થિતિ અને જવાબદારીઓ નક્કી કરે છે, જે ખાનગી વ્યક્તિઓના હકો અને જવાબદારીઓને જાહેર અધિકારીઓ સાથેના વ્યવહારોમાં નક્કી કરે છે અને જેની દ્વારા તેમના હકો અને જવાબદારીઓ લાગુ થાય છે તે પ્રક્રિયા વિશિષ્ટ કરે છે.

➤ વહીવટી કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય:

કોઈપણ રાજ્યમાં સરકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય શાંતિ સ્થાપિત કરવો અને સામાજિક સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવી છે. રાજ્ય કાનૂની સાધન દ્વારા માનવનાં આચારને નિયમિત કરે છે અને આથી શાંતિ અને સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરે છે. પ્રશાસકીય કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે તે જાહેર હિતની રક્ષા કરે જ્યારે તે સરકાર સાથે સંકળાય છે. આથી તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે પ્રશાસકીય સત્તાઓ દ્વારા સત્તાનો દુરુપયોગ, બિનઉપયોગ, અટકાવવા માટે એક સૂત્ર પ્રદાન કરવું, અને આથી સરકાર માટે પારદર્શક અને જવાબદાર મિકેનિઝમ પ્રદાન કરવું. પ્રશાસકીય કાયદો એ પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓને નિયંત્રિત અને નિયમિત કરવા માટે છે જેથી પ્રશાસકીય સત્તા અભિપ્રેત સત્તાનો બિનયોગ કરી ન શકે.

➤ વહીવટી કાયદાના વિકાસના કારણો:

નીચેના કારણોને લીધે વહીવટી કાયદાનો ઝડપી વિકાસ થયો છે:

1. વિધાનમંડળની અપર્યાપ્તતા: ભારતમાં યોગ્ય વિધાનની અપર્યાપ્તતા અથવા અપર્યાપ્તતા હોવાને કારણે, પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓને કેટલીક સત્તાઓ સોંપવી અનિવાર્ય બની ગઈ.
2. લવચીક: વિધાનમંડળનું કાનૂન સ્વરૂપમાં કઠણ હોય છે, જ્યારે પ્રશાસકીય પ્રક્રિયા લવચીક હોય છે.
3. વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સ પુરાવાના નિયમો, પ્રક્રિયાઓ (જેમ કે કોર્ટ ઓફ કાનૂનમાં)થી બંધાયેલા નથી અને તેથી, તેઓ વ્યવહારુ દ્રષ્ટિ લઈ શકે છે અને કેસોને નક્કી કરી શકે છે.
4. નિવારક ઉપાયો લેવાની શક્યતા: કોર્ટ ઓફ કાનૂન કરતા અલગ, પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓ પક્ષોને વિવાદ સાથે હાજર થવા માટે રાહ જોઈને વિના નિવારક ઉપાયો લઈ શકે છે. ઉદાહરણ: લાઈસન્સિંગ, દર નિર્ધારણ વગેરે.
5. નિયમો ભંગ કરનાર વ્યક્તિઓ પર અસરકારક પગલાં લઈ શકે છે જે પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓ હોઈ શકે છે, ઉદાહરણ: લાઈસન્સોના સસ્પેન્શન, રદ કરવું અને રદ કરવું.
6. ન્યાયપાલિકાની અપર્યાપ્તતા: કાનૂનની કોર્ટોમાં ઘણા કેસો બાકી છે. વર્તમાન ન્યાયપાલિકા પદ્ધતિ મોંઘી છે. તેથી, ન્યાયપાલિકા દ્વારા ઉકેલવામાં ન આવનાર ઈમરજન્સી સમસ્યાઓ જેવી કે રોજગારીદાતા અને રોજગારકર્તા વચ્ચેના વિવાદો, હડતાલ, તાળાબંધી વગેરે સહિતના સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે આમાં નિકટના પ્રકારના કેસો સંભાળવા માટે લેબર કોર્ટ, ઔદ્યોગિક ટ્રિબ્યુનલ્સ વગેરે ટેકનિકલ જ્ઞાન અને અનુભવ ધરાવે છે.

7. નીતિ અમલ: નીતિ બનાવવી એક બાબત છે અને અમલ કરવું બીજી બાબત છે. આથી કામદારોના વળતર, મજૂર સંબંધો વગેરે ક્ષેત્રોમાં પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓની સ્થિતિ સારી છે.

➤ પ્રશાસકીય કાયદાનો વિસ્તાર

તે વ્યક્તિગત હકો તેમજ જાહેર જરૂરિયાતો સાથે સંબંધિત છે અને પારદર્શક, ખોલ અને ઇમાનદાર શાસન સુનિશ્ચિત કરે છે, જે વધુ લોકો મૈત્રીપૂર્ણ છે. વહીવટી કાયદામાં નિયંત્રણ મિકેનિઝમ (ન્યાયલય પાનું સમીક્ષા)નો સમાવેશ થાય છે જેના દ્વારા વહીવટી કાયદા સત્તાધિકારીઓને સીમાઓમાં રાખવામાં આવે છે અને અસરકારક બનાવવામાં આવે છે. વહીવટી કાયદાના સિદ્ધાંતો તદ્દન સુધરણી પામે છે અને વિકાસ પામે છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ જાહેર સત્તાના મનસ્વી ઉપયોગનો ભોગ બને છે.

Schwartz અનુસાર, વિષયને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય છે:

1. પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓમાં સુપરત સત્તાઓ,
2. આવી સત્તાઓના ઉપયોગ પર કાનૂન દ્વારા મૂકવામાં આવેલી આવશ્યકતાઓ; અને
3. ગેરકાનૂની પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓ સામે ઉપલબ્ધ ઉપાય.

આ વિષય વિવિધ વિષયો સાથે સંબંધિત છે જેમ કે:

- કાનૂનની શાસન અને સત્તાઓનું વિભાજન
- પ્રશાસકીય કારીવાહીનો વિભાજન, વિધાયકી, કાર્યપાલિકા, ન્યાયપાલિકા અને ક્વાઝી-ન્યાયિક કારીવાહી તરીકે
- સોંપાયેલ કાનૂન
- કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો
- વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ અને આવી ટ્રિબ્યુનલ્સ પર નિયંત્રણ
- વહીવટી કારીવાહીનું ન્યાયલય સમીક્ષા

- પ્રશાસન સામે ઉપલબ્ધ ઉપાય
- રાજ્યની જવાબદારી ત્રાસ અને કરારમાં
- જાહેર નિગમ
- નાગરિક સેવાઓ અને જાહેર સેવા આયોગ
- ઓમ્બુડ્સમેન: લોકપાલ અને લોકાયુક્ત

➤ વહીવટી કાયદાના સ્ત્રોત

1. બંધારણ: ભારતમાં લેખિત બંધારણ છે જે દેશનો સર્વોચ્ચ કાયદો છે. ભારતમાં, સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળનો દરેક અધિનિયમ બંધારણીય જોગવાઈઓને અનુરૂપ હોવો જોઈએ. તમામ વહીવટી કાર્યવાહી પણ નિયમો અને નિયમાવલીઓ, માતૃ અધિનિયમ અને ભારતના બંધારણને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. બંધારણ દ્વારા તમામ ધારાકીય કાર્યવાહીઓને સ્પષ્ટ રીતે અનુચ્છેદ 13 હેઠળ લાવીને 'કાનૂન' તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે જેમાં 'આદેશ', 'પેટા કાયદો', 'નિયમ' અને 'સૂચના' વગેરે સમાવેશ થાય છે જે કાનૂનનો બળ ધરાવે છે. બંધારણની આ તમામ લક્ષણો વહીવટી કાનૂનના સ્વરૂપ અને સામગ્રીને પ્રભાવિત કરે છે અને આકાર આપે છે.
2. કાયદાઓ : ભારતમાં વહીવટી કાનૂનના વિકાસ માટે કોઈ વિશિષ્ટ કાયદો મોટો સ્ત્રોત તરીકે ઉલ્લેખમાં નથી. કાયદો બંધારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બંધારણ હેઠળ, કાનૂન બનાવવાની સત્તા સંસદ અને રાજ્ય વિધાનમંડળને આપવામાં આવી છે. પ્રશાસનને ધારા દ્વારા સત્તાઓ આપવામાં આવે છે. બધા કાયદાઓ બંધારણીય પેટર્નને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. ઇંગ્લેન્ડમાં તેમજ સંયુક્ત રાજ્યમાં, પ્રશાસકીય પ્રક્રિયાઓ, ટ્રિબ્યુનલ્સની રચના અને પ્રક્રિયાઓ, રાજ્ય અને તેની બ્યુરોક્રસીની જવાબદારી અને પ્રશાસકીય સત્તાઓના ઉપયોગ પર નિયંત્રણને મજબૂત બનાવવા માટે સારી રીતે કાનૂન બનાવવામાં આવી છે.
3. રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલના ઓર્ડિનન્સ: વહીવટી સત્તાધિકારીઓને ઓર્ડિનન્સ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ દ્વારા સત્તાઓ અને કાર્યો આપવામાં આવે છે. અનુચ્છેદ 123 ભારતીય બંધારણની જે રાષ્ટ્રપતિની ધારાકીય સત્તાઓ સાથે સંબંધિત છે, તે સંસદના રીસેસ દરમિયાન ઓર્ડિનન્સ પ્રચલિત કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિને સત્તા આપે છે, અને અનુચ્છેદ

213 રાજ્ય વિધાનમંડળના રીસેસ દરમિયાન રાજ્યપાલને ઓર્ડિનન્સ પ્રચલિત કરવા માટે સમાન સત્તા આપે છે.

4. સોંપાયેલ કાનૂન: કાનૂન બનાવવી વિધાનમંડળની પ્રાથમિક કાર્ય છે. છતાં, કોઈ દેશમાં વિધાનમંડળ સમગ્ર ધારાકીય સત્તાઓનું મોનોપોલી નથી કરે. પ્રશાસન દ્વારા વિધાનમંડળ દ્વારા સોંપાયેલ સત્તાઓ હેઠળ ઘણા કાનૂન બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પ્રશાસકીય ધારાકીય સોંપાયેલ અથવા અનુપાલિત કાનૂન કહે છે. સોંપાયેલ કાનૂન ન્યાયલય અને સંસદના નિયંત્રણના વિષય છે. આ રીતે, સોંપાયેલ કાનૂન કાયદાનો મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે.
5. કેસ કાનૂન/ન્યાયપાલિકાના નિર્ણય: ભારતીય પ્રશાસકીય કાનૂનનો આધાર ન્યાયમૂર્તિઓ દ્વારા બનાવેલ કાનૂન છે. આનો અર્થ એ છે કે તે ન્યાયપાલિકાના કાનૂન બનાવવાની બધી શક્તિઓ અને નબળાઈઓના વિષય છે. વિશિષ્ટ પ્રશાસકીય કોર્ટોની ગેરહાજરીમાં, પ્રશાસકીય કાનૂનના નવા નોર્મ્સ વિકસિત કરવામાં આવ્યા છે. ન્યાયાલયના કાર્યો બે રૂપ છે, નિયમનકારી અને રચનાત્મક. વાસ્તવિક નિર્ણયો, ક્વાઝી-ન્યાયિક કાર્યો, કુદરતી ન્યાયના નિયમો, ઉદાહરણ તરીકે, સંભળાવવાના નિયમ અને પક્ષપાત વિરુદ્ધનો નિયમ જેવી વિવિધ ઉપાયો દ્વારા પ્રશાસનના કારીવાહીઓને નિયંત્રિત કરવા માટે નિર્ધારિત નિયમો વિકસાવવામાં આવ્યા છે. નક્કી કરાયેલા નવા સિદ્ધાંતો ભવિષ્યના કાર્ય માટે માર્ગદર્શક રૂપે છે.
6. સમિતિના અહેવાલો: સમિતિઓ અને કમિશનના અહેવાલો પણ પ્રશાસકીય કાનૂનના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. તેઓએ પ્રશાસકીય કાનૂનના વિકાસમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે.

➤ વહીવટી કાનૂનનો આરંભ અને વિકાસ:

વહીવટી કાનૂનનો આરંભ અને વિકાસ તદન જૂનો છે, જે કાર્યપાલિકા સરકારની જેમ જ છે. પરંતુ, 20મી સદીમાં તે તદન વિકાસ અને વિસ્તરણ પામ્યો.

ઇંગ્લેન્ડમાં:

1885માં A.V. Dicey, એક બ્રિટિશ ન્યાયમૂર્તિએ, વહીવટી કાનૂનની સમગ્ર સંકલ્પનાને અકાર્ય કરતું. આથી, વિવિધ ધારાકીય વૈકલ્પિક સત્તાઓ જે કાર્યપાલિકા અને પ્રશાસકીય સત્તાધિકારીઓને આપવામાં આવી હતી અને તેમની પર નિયંત્રણ હાથ ધરવામાં આવી હતી તે બધા ન્યાયમૂર્તિઓ

દ્વારા ખાસ અલગ શાખા તરીકે માન્ય ન હતી. 20મી સદી સુધી પ્રશાસકીય કાનૂનને સ્વતંત્ર શાખા તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી ન હતી. તે માત્ર બાદમાં કે પ્રશાસકીય કાનૂનનો અસ્તિત્વ માન્યતા મેળવી હતી.

લોર્ડ ડોનોધમોર સમિતિએ, 1929માં, સબોર્ડિનેટ કાનૂનની સારા પ્રકાશન અને નિયંત્રણ માટે ભલામણ કરી. રાજા ખોટું કરી શકે છે તેમ માન્યતા રદ કરી હતી અને 1947ના કાઉન પ્રોસિડિંગ્સ અધિનિયમના આધારે પ્રશાસકીય કાનૂનનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હતો જેનાથી કાઉન સામે કોઈ ખાનગી વ્યક્તિની જેમ નાગરિક કાર્યવાહી શરૂ કરી શકાય છે. 1958માં, ટ્રિબ્યુનલ્સ અને ઇનક્વાયરીઝ અધિનિયમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો શ્રેષ્ઠ નિયંત્રણ અને પ્રશાસકીય નિર્ણયોની દેખરેખ માટે.

અમેરિકામાં:

સંયુક્ત રાજ્યમાં, વહીવટી કાનૂનનો અસ્તિત્વ અને તેનો વિકાસ અનાદિકારિત હતો જ્યાં સુધી તે રાજ્યની ચોથી શાખા બની ગઈ. ત્યારબાદ ઘણા ન્યાયમૂર્તિઓ જેમ કે ફ્રેન્ક ગૂડનો અને અર્નેસ્ટ કુએન્ડે વહીવટી કાનૂન પર કેટલાક પુસ્તકો લખી નાખ્યા હતા. 1933માં, એક વિશિષ્ટ સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી જેની તપાસ માટે કે કેવી રીતે વહીવટી એજન્સીઓ પર ન્યાયલય નિયંત્રણ લાગુ કરી શકાય. ત્યારબાદ, 1946માં વહીવટી પ્રક્રિયા અધિનિયમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો જે વહીવટી કાર્યવાહી પર ન્યાયલય નિયંત્રણ માટે પ્રદાન કરે છે.

ભારતમાં:

પ્રાચીન ભારતના મૌર્ય અને ગુપ્તોનું કેન્દ્રિય પ્રશાસન હતું. તે બ્રિટિશના આગમન સાથે ભારતના વહીવટી કાનૂનમાં થોડા ફેરફારો થયા હતા. બ્રિટિશ ભારતમાં વહીવટી કાર્યવાહીઓને નિયંત્રિત કરતી ધારા પસાર કરવામાં આવી હતી. સ્વતંત્રતા પછી, ભારતે કલ્યાણકારી રાજ્ય બનવા માટે અપનાવ્યું, જેના કારણે રાજ્યની કાર્યોમાં વધારો થયો. જેમ તેમ સરકાર અને વહીવટી સત્તાધિકારીઓની સત્તાઓ વધતી ગઈ તેમ 'કાનૂનની શાસન' અને 'રાજ્ય કારીવાહીઓની ન્યાયલય સમીક્ષા'ની જરૂર પણ વધી. તે પછી, જો વહીવટી સત્તાધિકારીઓ દ્વારા પસાર કરેલા નિયમો, નિયમાવલીઓ અને આદેશો સત્તાધિકારની ધારાકીય સત્તાઓની બહાર હોય તો તેવા આદેશો, નિયમો અને નિયમાવલીઓ અલ્ટ્રા-વાયરેસ, બંધારણીય વિરૂદ્ધ, ગેરકાનૂની અને અમાન્ય ઠરાવવામાં આવનાર છે.

➤ બંધારણીય કાનૂન અને પ્રશાસકીય કાનૂન:

Keith અનુસાર, પ્રશાસકીય કાનૂનને બંધારણીય કાનૂનથી તર્કશાસ્ત્રત રીતે અલગ કરવું અસંભવ છે. પ્રશાસકીય કાનૂન બંધારણીય કાનૂનનો એક ભાગ છે. પ્રશાસકીય કાનૂનના ઘણા વિચારો બંધારણીય કાનૂનમાં સમાવાય છે. બંને વિષય, જાહેર પ્રશાસન સાથે સંકળાયેલા છે. તેમ છતાં, બે વચ્ચેનો ભેદ નીચે મુજબ છે:

1. બંધારણીય કાનૂન સંરચના અને નિયમોનો વ્યવસ્થિત કરે છે જ્યારે પ્રશાસકીય કાનૂન એવા કાર્યોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરે છે.
2. હોલેન્ડ અનુસાર, બંધારણીય કાનૂન સરકારના વિવિધ અંગોને આરામની સ્થિતિમાં વર્ણવે છે, જ્યારે પ્રશાસકીય કાનૂન તેમને ગતિમાં વર્ણવે છે.
3. બંધારણીય કાનૂન અધિકારો સાથે સંકળાયેલ છે અને પ્રશાસકીય કાનૂન જાહેર જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.
4. બંધારણીય કાનૂન મંત્રીઓ અને નાગરિક સેવકોની બંધારણીય સ્થિતિ સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે વહીવટી કાનૂન વિવિધ સરકારી વિભાગોની સંસ્થા અને કાર્ય સાથે સંબંધિત છે.

• નિષ્કર્ષ:

વહીવટી કાનૂન એ કાર્યપાલિકાને શાસન કરનાર કાનૂન છે, જે તેની કાર્યશક્તિને નિયમિત કરે છે અને કાર્યપાલિકા અથવા તેના કોઈ પણ સાધનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા સત્તાનો દુરુપયોગ થતો રોકે છે. તે કાનૂનની નવી શાખા છે જે સમાજની બદલાતી જરૂરિયાતો અનુસાર વિકસિત થઈ છે.

➤ મૂળભૂત બંધારણીય સિદ્ધાંતો

• સત્તાના વિભાજનો સિદ્ધાંત

પરિચય

સત્તાના વિભાજનનો સિદ્ધાંત લોકશાહી દેશના શાસન માટે મૂળભૂત તત્વ છે. આ સિદ્ધાંત સરકારના કાર્યોમાં ન્યાય, નિષ્પક્ષતા અને નૈતિકતા તરફ ઝુકાવ કરે છે. કડક રીતે પાળવામાં ન આવતો હોવા છતાં, મોટાભાગના લોકશાહી દેશોએ તેમના બંધારણ હેઠળ તેની નરમ આવૃત્તિ અપનાવી છે.

ઐતિહાસિક વિકાસ

આ સિદ્ધાંતનો ઉદ્ભવનું ઇતિહાસ Aristotle સુધી પહોંચી શકાય છે. 16મી અને 17મી સદીમાં, ફ્રાંસના ફિલસૂફ જહોન બોડીન અને બ્રિટિશ રાજકારણી લોકે અનુક્રમણે આ સિદ્ધાંતને વ્યાખ્યાયિત કર્યું હતું. પણ મોન્ટેસ્કીયૂ, ફ્રાંસના જજએ પ્રથમ વખત આને તેના પુસ્તીક "ધ સ્પિરિટ ઓફ ધ લૉઝ" માં વિજ્ઞાનિક અને પદ્ધતિસર સ્વરૂપ આપ્યું.

સ્વરૂપ અને અર્થ

સત્તાના વિભાજનનો અર્થ એ છે કે શાસનની વ્યવસ્થામાં વિભાજિત કરેલી અનેક શાખાઓ વચ્ચે સત્તાઓ વહેંચાયેલી હોય છે, દરેક શાખા સરકારના અલગ-અલગ પાસાને નિયંત્રિત કરે છે. સત્તાના વિભાજનનો સિદ્ધાંત "ટ્રાયસ પોલિટિકા" સિદ્ધાંતના પર અધારિત છે જેનો અર્થ એ થાય છે કે - રાષ્ટ્રમાં ત્રણ સ્વતંત્ર સત્તાઓ વચ્ચે વિભાજન હોય છે, એટલે કે વિધાનસભા, વહીવટ અને ન્યાયતંત્ર.

સત્તા વિભાજનનો સિદ્ધાંતનો અર્થ એ છે કે સરકારની કોઈ પણ શાખા, એટલે કે વિધાનસભા, વહીવટી અને ન્યાયતંત્ર, બીજાની સત્તાનો ઉપયોગ નહીં કરે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે સરકારના ત્રણ વિભાગો અલગ અને વિશિષ્ટ હોવા જોઈએ. તેઓ એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ. તેનાથી અર્થ એ થાય છે કે વહીવટીય સત્તા વિધાનસભા અને ન્યાયતંત્ર સત્તાનો ઉપયોગ નહીં કરે, વિધાનસભા વહીવટ અને ન્યાયતંત્ર સત્તાનો ઉપયોગ નહીં કરે અને ન્યાયતંત્ર વિધાનસભા અને વહીવટીય સત્તાનો ઉપયોગ નહીં કરે.

ઉદ્દેશ્યો

1. તે અનિયમિતતા દૂર કરવા અને જવાબદાર અને લોકશાહી સ્વરૂપની સરકારને પ્રોત્સાહન આપવા માટે છે.
2. તે સત્તાનો દુરુપયોગ રોકે છે.
3. તે સરકારની તમામ શાખાઓ પર ચેક રાખે છે અને તેમને પોતાની જવાબદારી આપીને તેમને જવાબદાર બનાવે છે.
4. સત્તાનું વિભાજન ત્રણાં ભાગો વચ્ચે સત્તાનો વિભાજન કરીને સંતુલન જાળવે છે જેથી સત્તા કોઈ પણ એક શાખા પર કેન્દ્રિત ન થાય, જેના પરિણામે અનિયમિતતા ન થાય.

5. આ સિદ્ધાંત દરેક શાખાને તેમના સંબંધિત ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટતા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે જેથી સરકારની કાર્યક્ષમતા વધે અને સુધરે.

સત્તા વિભાજનનો સિદ્ધાંત વ્યવહાર માં

યુકેમાં સ્થિતિ

યુનાઇટેડ કિંગડમ એક એકતાની સંસદીય બંધારણીય રાજશાહી છે. યુકેમાં સત્તાનું વિભાજન લાગુ કરાયેલું છે પણ તેના કડક સ્વરૂપમાં નહીં કારણ કે યુકેનું બંધારણ લખિત નથી. કાઉન રાજ્યનો વડો છે જ્યારે પ્રધાનમંત્રી સરકારના વડા તરીકે માન્ય છે. વહીવટ અને વિધાનસભા કોઈક પ્રકારે એકબીજાથી જોડાયેલા છે. યુકેનું સંસદ બે ઘરોથી બનેલું છે, હાઉસ ઓફ કોમન્સ અને હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ. પ્રધાનમંત્રી અને અન્ય કેબિનેટ મંત્રીઓ પણ હાઉસ ઓફ કોમન્સના ભાગ છે. સરકાર સંસદને જવાબદાર છે. વાસ્તવમાં, વહીવટ હાઉસ ઓફ કોમન્સ દ્વારા નિયંત્રિત છે. ન્યાયતંત્ર, તથાપિ, વહીવટ નિયંત્રણથી સ્વતંત્ર છે. પરંતુ સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશોને બંને ઘરોના પત્ર પર દૂર કરી શકાય છે જો તેઓ કોઈ ભ્રષ્ટાચારના આરોપમાં મળી આવે. તેથી, અમે કહી શકીએ કે યુકેના બંધારણમાં સત્તાનું વિભાજન સાંકેતિક રીતે અપનાવવામાં આવ્યું છે જેથી ત્રણ સરકારના ભાગો વચ્ચે ચેક અને બેલન્સ જાળવી શકાય, પરંતુ ક્યારેક એક ભાગના બીજા ભાગમાં કોઈક પ્રકારની હસ્તક્ષેપ થઈ શકે છે.

અમેરિકા માં સ્થિતિ

અમેરિકામાં સ્વીકૃત અને કડક રીતે અપનાવેલ છે. અમેરિકાના બંધારણના આર્ટિકલ 1 સેક્શન 1 માં કહે છે કે: "સંપૂર્ણ વિધાન સત્તા કોંગ્રેસમાં નિહિત છે."

આર્ટિકલ II સેક્શન 1 કહે છે કે: "સંપૂર્ણ વહીવટ સત્તા પ્રમુખમાં નિહિત છે."

આર્ટિકલ III સેક્શન 1 કહે છે કે: "સંપૂર્ણ ન્યાયિક સત્તા ફેડરલ કોર્ટ અને સુપ્રીમ કોર્ટ નિહિત છે."

પ્રમુખ રાજ્યના વડા અને મુખ્ય વહીવટકર્તા છે. પ્રમુખ સચિવની સલાહ માનવા માટે બંધાયેલો નથી અને અંતિમ નિર્ણય પ્રમુખના હાથે છે. પ્રમુખ અથવા કોઈ પણ વહીવટના સભ્ય કોંગ્રેસના સભ્ય નથી. પ્રમુખ કોઈપણ નિર્ણય લેવા માટે મુક્ત છે. સુપ્રીમ કોર્ટની સ્વતંત્રતા બંધારણિક રીતે ગેરંટી થયેલી છે. કોર્ટે ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે, તે લાગે છે કે ત્રણ ભાગોની

સત્તાઓ કડક રીતે વહેંચાયેલી છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એવું નથી. પ્રમુખ કોંગ્રેસના કાર્યમાં તેના વેટો સત્તાનો ઉપયોગ કરીને હસ્તક્ષેપ કરે છે. તે જજોની નિમણૂક કરીને ન્યાયિક સત્તામાં હસ્તક્ષેપ કરે છે.

તે જ રીતે, કોંગ્રેસ કોર્ટેની સત્તામાં કાયદાકીય પ્રક્રિયા પસાર કરીને, વિશેષ કોર્ટે બનાવી અને જજોની નિમણૂકને મંજૂરી આપીને હસ્તક્ષેપ કરે છે. ન્યાયતંત્ર, ન્યાયિક સમીક્ષા કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને, કોંગ્રેસ અને પ્રમુખની સત્તામાં હસ્તક્ષેપ કરે છે.

પનામા રિફાઇનિંગ કંપની V. રાયન કેસમાં, ન્યાયમૂર્તિ કાર્ડોઝોએ નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે: "સત્તાનું વિભાજનનો સિદ્ધાંત ડોગમેટિક સંકલ્પના નથી. તેને કડકતાથી લાદી શકાય નહીં. તેને સરકારની જરૂરિયાતો અનુસાર લાગુ કરવામાં આવું જોઈએ. તેથી, આ સિદ્ધાંતના અનુસરણ માટે એક વ્યવહારુ દૃષ્ટિપ્રસંગ જરૂરી છે."

ભારતમાં સ્થિતિ

- વિધાન સત્તા - સંસદ
- વહીવટ સત્તા - રાષ્ટ્રપતિ,
- ન્યાયિક સત્તા - સુપ્રીમ કોર્ટ/હાઈકોર્ટ/નીચલા કોર્ટ

ભારતમાં સંસદીય પ્રણાલી છે. સંસદ કોઈપણ કાયદા બનાવી શકે છે. તેની વિધાન સત્તા પર કોઈ મર્યાદા નથી. ન્યાયતંત્ર સ્વતંત્ર છે, કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી. સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટે ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

સત્તાનું વિભાજનનું આધારભૂત જોગવાઈઓ

ભારતીય બંધારણના આર્ટિકલ 53(1) અને આર્ટિકલ 154 સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે કેન્દ્ર અને રાજ્યોની વહીવટ સત્તા અનુક્રમણિકા રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલમાં નિહિત છે અને તે માત્ર તેમની અથવા તેમના આદેશ હેઠળના અધિકારીઓ દ્વારા જ અમલમાં મૂકી શકાય છે.

આર્ટિકલ 122 અને આર્ટિકલ 212 કહે છે કે સંસદ અને રાજ્ય વિધાનમંડળની કાર્યવાહી પર કોર્ટે તપાસ કરી શકે નહીં. આ ન્યાયતંત્રના વિધાનસભા પર હસ્તક્ષેપ ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરે છે.

આર્ટિકલ 105 અને આર્ટિકલ 194 એમપીએસ અને એમએલએને સુરક્ષા આપે છે કે કોર્ટ તેમને સભામાં તેમણે જે કંઈ બોલ્યા તે માટે બોલાવી શકશે નહીં.

આર્ટિકલ 50 ન્યાયતંત્રને રાજ્યોના વહીવટથી અલગ રાખવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. આર્ટિકલ 245 સંસદ અને રાજ્ય વિધાનમંડળને પુરા દેશ અને રાજ્યો માટે કાયદા બનાવવાની સત્તા આપે છે.

હસ્તક્ષેપ કરતી જોગવાઈઓ

આર્ટિકલ 123 રાષ્ટ્રપતિને ઓર્ડિનન્સ જારી કરવાની સત્તા આપે છે જ્યારે બંને ઘરો સત્રમાં ન હોય. આર્ટિકલ 213 રાજ્યપાલને રાજ્ય વિધાનસભા સત્રમાં ન હોય ત્યારે ઓર્ડિનન્સ જારી કરવાની સત્તા આપે છે.

આર્ટિકલ 356 રાજ્યનું આપાતકાળીયે રાષ્ટ્રપતિ શાસનનું પ્રાવધાન આપે છે.

આર્ટિકલ 32, 226 અને 136 આર્ટિકલ 124, 72 અને 61

ન્યાયિક દ્રષ્ટિ

I.C. Golakhnath V/S State of Punjab

Indira Gandhi V/S Raj Narayan (AIR 1975 SC 2299)

સત્તાનું વિભાજન: વહીવટ કાનૂન માટે અવરોધ

વહીવટ કાનૂન એ જાહેર કાનૂનનો એક ભાગ છે જે વહીવટી સત્તાઓનું આયોજન, સત્તાઓ અને ફરજોને નક્કી કરે છે. સત્તાનું વિભાજનનો સિદ્ધાંત ત્રણ સરકારના ભાગો વચ્ચે એક રેખા તૈયાર કરે છે. પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં વહીવટ કાનૂન આ સિદ્ધાંત માટે વિરોધાભાસી છે.

વર્તમાન વૈશ્વિક આંતરસંબંધીતા પેટર્ન સાથે, વહીવટ એજન્સીઓ માત્ર વહીવટી કાર્યો જ નહીં, પરંતુ ક્વાસી-વિધાનસભા અને ક્વાસી-ન્યાયતંત્ર સત્તાઓનો પણ ઉપયોગ કરે છે, આ રીતે સત્તા વિભાજનના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આજકાલ, વહીવટ એજન્સીઓને વધારાની વિધાન અને ન્યાયતંત્ર સત્તાઓ ફાળવીને કાર્યક્ષમ અને કુશળ શાસન સ્થાપિત કરવા અને કાયદાઓના યોગ્ય અમલને સુનિશ્ચિત કરવા માટે આવશ્યક છે.

વહીવટ કાનૂન કોર્ટ અને વિધાનસભાના ભારને ઘટાડવા અને નિષ્ણાત સાથે કાયદા બનાવવાની અને ન્યાય આપવા પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવવા માટે બનાવવામાં આવી હતી. આ સિદ્ધાંતના કડક અમલ સાથે આ હાંસલ થઈ શકશે નહીં. તેથી, સત્તાનું વિભાજન વહીવટ કાનૂન માટે મર્યાદા તરીકે કાર્ય કરે છે.

કાયદાનું શાસન

પ્રસ્તાવના :

કાયદાનું શાસન સિદ્ધાંત સદીઓથી લોકો દ્વારા તેમના મૂળભૂત અધિકારોની માન્યતા માટે લડાઈનો પરિણામ છે, અને આ સિદ્ધાંત ખૂબ જ પ્રાચીન છે. પ્રાચીન કાળમાં, ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની અરીસ્ટોટલ અને પ્લેટોએ કાયદાના નિયમની ચર્ચા કરી હતી, એટલે કે આ સિદ્ધાંત કેટલો જૂનો છે તે ઓળખી શકાય છે.

કાયદાના નિયમનો સિદ્ધાંત બ્રિટિશ ન્યાયાધીશ Edward Coke દ્વારા શરૂ થયો છે. તેણે કહ્યું કે ભગવાન અને કાયદા એ તે વસ્તુઓ છે જે રાજા કરતા ઉપર હોવી જોઈએ. આ વાતને લીધે રાજા સામે કાયદાની સર્વોચ્ચતા ઉભી થઈ.

પ્લેટોના અનુસારે, કાયદાનો નિયમ તે છે કે તે શ્રેષ્ઠ છે અને કોઈપણ કાયદા થી ઉપર નથી. અરીસ્ટોટલ મુજબ, કાયદા રાજ્યના અંતિમ શાસક હોવા જોઈએ. સર Edward Coke મુજબ, કાયદાનો નિયમ એટલે સરકાર તરફથી પોકળ શક્તિનો અભાવ.

કાયદાનું શાસન "la Principe de legalite" નામના ફ્રેંચ શબ્દમાળા પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ "સરકાર માનવોના નહિ, પરંતુ કાયદાના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે." આ રીતે, la Principe de legalite કાયદાના વિરુદ્ધ મનમાની શક્તિઓને વિરોધ કરે છે.

કાયદાના શાસન નો સિદ્ધાંત અંગ્રેજી બંધારણનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે અને આ સિદ્ધાંત યુએસ અને ભારત જેવા દેશો દ્વારા અપનાવેલ છે. વહીવટી કાયદા (Administrative Law) સંપૂર્ણ રીતે કાયદાના નિયમ પર આધારિત છે અને મૌલિક કાયદાના નિયમનો આધાર છે.

કાયદાના શાસન નો સિદ્ધાંત

કાયદાના નિયમનો સિદ્ધાંત **બ્રિટિશ ન્યાયવિદ અલ્બર્ટ વેન ડાયસી** દ્વારા તેમના પુસ્તક "ધ લો ઓફ ધ કન્સ્ટિટ્યુશન" (1885) માં વિકસાવવામાં આવ્યો હતો. આ પુસ્તકમાં, તેમણે આ સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો અને કાયદાના નિયમને સ્થાપિત કરતી વખતે ત્રણ સિદ્ધાંતો આપ્યા:

પ્રોફેસર એ.વી. ડાઈસીના અનુસાર, કાયદાના શાસનની સર્વોચ્ચતા હાંસલ કરવા માટે નીચેના ત્રણ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જોઈએ:

1. કાયદાની સર્વોચ્ચતા
2. કાયદા સમક્ષ સમાનતા
3. કાયદાકીય ભાવનાની પ્રાધાન્યતા: અદાલતો નિષ્પક્ષતા અને બાહ્ય પ્રભાવથી મુક્ત હોવી જોઈએ.

1. કાયદાની સર્વોચ્ચતા

ડાઈસીના કાયદાના શાસનનું પહેલું સ્તંભ છે. કાયદાનો શાસન કોઈપણ પ્રકારની મનમાની અને વિવેકાધિન શક્તિઓને નકારી કાઢે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે કોઈ માણસ કાયદાના ઉલ્લંઘન માટે દંડિત થઈ શકે છે, પરંતુ કોઈ અન્ય કારણ માટે દંડિત થઈ શકે નહીં.

2. કાયદા સમક્ષ સમાનતા

ડાઈસીના કાયદાના શાસનનું બીજું મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ છે કાયદા સમક્ષ સમાનતા. ડાઈસી કાયદાની નિષ્પક્ષતાને જોર આપે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ધનવાન અને ગરીબ, અધિકારીઓ અને બિન-અધિકારીઓ, બહુમતી અને અલ્પસંખ્યક વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ નહીં હોય. કોઈ પણ degrade અથવા upgrade ના થાય. કાયદો દરેકને સમાન ન્યાય આપે છે. તે માને છે કે તમામ લોકો માટે એક જ કાયદા હોવા જોઈએ અને તે જ અદાલતો દ્વારા તે કાયદાઓનો નિર્ણય લેવો જોઈએ.

3. કાયદાકીય ભાવનાની પ્રાધાન્યતા

ડાઈસીના કાયદાના શાસનનું ત્રીજું સ્તંભ છે કાયદાકીય ભાવનાની પ્રાધાન્યતા. ડાઈસીના મતે, કાયદાના શાસનના પ્રદાન માટે એક અમલ કરનારી સત્તા હોવી જોઈએ અને તે સત્તાને તે અદાલતોમાં મળી. તેઓ માને છે કે અદાલતો કાયદાના શાસનના અમલકર્તા છે અને તેથી તે

નિષ્પક્ષતા અને બાહ્ય પ્રભાવથી મુક્ત હોવી જોઈએ. તેથી જ્યુડિશરીની સ્વતંત્રતા કાયદાના શાસનની હાજરી માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

ડાઈસીના વિચારધારાની ટીકા

ડાઈસીએ કાયદાઓના સંહિતાબદ્ધીકરણના મહત્વને અવગણ્યું છે. કાયદાઓનું સંહિતાબદ્ધીકરણ વ્યક્તિના અધિકારોને સુનિશ્ચિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે નિશ્ચિતતા પ્રદાન કરે છે, જે કંઈક સંહિતાબદ્ધ છે તે નિશ્ચિત છે અને તેથી વધુ અસરકારક રીતે અનુસરવામાં આવી શકે છે. ઝ્વોઈટ એડમિનિસ્ટ્રેટિફ (પ્રશાસન અથવા વહીવટી સત્તા અને ખાનગી નાગરિકો વચ્ચેના સંબંધોને નિયંત્રિત કરનારા નિયમોનો પંથ) ની ખોટી સમજણ કરી છે. તેમના મતે, આ પ્રણાલી અધિકારીઓને સુરક્ષિત કરવા માટે રચાયેલ હતી પરંતુ કેટલીક રીતે, તે સામાન્ય કાયદા પ્રણાલી કરતા વહીવટને નિયંત્રિત કરવામાં વિશેષ અસરકારક હતી.

ભારતમાં કાયદાના શાસન નો સિદ્ધાંત

1950નું ભારતનું બંધારણ દેશનો કાયદો છે અને ન્યાયતંત્ર, વિધાનસભા અને કાર્યપાલિકા પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. રાજ્યના આ ત્રણ અંગોને બંધારણમાં ઉભરાયેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર કાર્ય કરવું પડે છે. બંધારણ હેઠળ, કાયદાનો શાસન તેની ઘણી જોગવાઈઓમાં સમાવેશ થાય છે. આર્ટિકલ 13 ભારતના કાયદાના શાસનના સિદ્ધાંતોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આર્ટિકલ 14 કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાની સમાન રક્ષણની ખાતરી આપે છે. આમાં રાજ્ય દ્વારા કોઈને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાની સમાન સુરક્ષા નકારી શકાશે નહીં.

કેસવનંદ ભરતી v. કેરળ રાજ્ય (1973) કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે કાયદાના શાસનને બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા તરીકે સામેલ કર્યું છે. મનેકા ગાંધી v. ભારત સંઘ (1978) કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં Observed કર્યું હતું કે આર્ટિકલ 14 રાજ્યની ક્રિયાઓમાં અનિયમિતતાને દૂર કરે છે અને સારવારમાં ન્યાય અને સમાનતા સુનિશ્ચિત કરે છે.

કાયદાના શાસનનો બીજો મહત્વપૂર્ણ અંગ છે ન્યાયિક સમીક્ષા. ન્યાયાલયોની વિધિ શાખાની પ્રવૃત્તિઓ અને કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના કાર્યકારી આદેશોની બંધારણીયતાની તપાસ કરવાની શક્તિ છે. તે માત્ર બંધારણીય સિદ્ધાંતોનું રક્ષણ જ નહીં, પરંતુ વહીવટી પ્રવૃત્તિઓ અને તેની કાનૂનીતાની તપાસ પણ કરે છે. શંકરીપ્રસાદ v. ભારત સંઘ (1951) કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે ન્યાયિક

સમીક્ષાની શક્તિ સ્થાપિત કરી હતી. આ શક્તિઓ આર્ટિકલ 226 અને 227 હેઠળ હાઇકોર્ટને અને આર્ટિકલ 32 અને 136 હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટે ન્યસૂપૂરી છે.

આધુનિક કાયદાના શાસનની વિચારધારા

આજના સમયમાં, ડાઇસીની કાયદાના શાસનની વિચારધારા સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવતી નથી. આધુનિક કાયદાના શાસનની વિચારધારા વિશાળ છે અને તેથી તે કોઈપણ સરકારને હાંસલ કરવા માટે એક આદર્શ નિશ્ચિત કરે છે. આધુનિક કાયદાના શાસનનું વિચિત્ર જ્યુરિસ્ટ્સના આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશન દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું હતું, જેને દિલ્હી ડિક્લેરેશન, 1959 તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું હતું, જેને લાગોસમાં 1961માં સમર્થન મળ્યું હતું. આધુનિક કાયદા શાસનની વિચારધારા અનુસાર:

- મુક્ત સમાજમાં સરકારની ક્રિયાઓ એ રીતે કરવામાં આવવી જોઈએ જેમાં વ્યક્તિ તરીકે માનવની ગણવેશને જાળવી રાખવામાં આવે.
- કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી રાખવામાં સક્ષમ અસરકારક સરકાર.
- કાયદાની સત્તા વિના ધરપકડ ન હોવી, કાનૂની મદદ, જાહેર ન્યાય અને ન્યાયોચિત શ્રવણ અને નિર્દોષતાની પૂર્વધારણા.
- સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર.

આથી, આધુનિક સંદર્ભમાં કાયદાનો શાસન એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે રાજકીય રસને પ્રોત્સાહન મળે છે અને જ્યાં સરકારની ટીકા માત્ર મંજૂર જ નહીં પણ એક સકારાત્મક ગુણ પણ છે.

કાયદાના શાસનની અપવાદો

રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલને આપેલી છૂટછાટ: ભારતના બંધારણના આર્ટિકલ 361, 361 (2), 361 (3) અને 361 (4) અંતર્ગત રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલને નીચેની છૂટછાટ આપવામાં આવી છે:

1. આર્ટિકલ 361 (1):

- રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલ અથવા રાજ્યના રાજપ્રમુખને તેમની કચેરીની સત્તા અને ફરજોના અમલ અને કાર્યદક્ષતા માટે કોર્ટની જવાબદારી નથી.

2. આર્ટિકલ 361 (2):

- રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલ સામે તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન કોઈ પણ કોર્ટમાં ફોજદારી કાર્યવાહી ન ચાલી શકે.
3. આર્ટિકલ 361 (3):
- રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલની ધરપકડ અથવા કેદ માટે કોઈ કોર્ટમાંથી પ્રોસેસ બહાર પાડવામાં આવશે નહીં.
4. આર્ટિકલ 361 (4):
- રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલ સામે તેમના વ્યક્તિગત ક્ષમતા માટે શરૂ કરેલી કોઈ પણ નાગરિક કાર્યવાહી કોર્ટમાં તેમની કચેરીમાં નોટિસ આપ્યા પછીના બે મહિના સુધી મંજૂર નહીં થાય.

વિદેશી રાજદૂતોને આપેલી છૂટછાટ:

- વિયેન્ના કન્વેન્શન 1961ના અંતર્ગત વિદેશી રાજદૂત અને એજન્ટો માટે વિવિધ છૂટછાટ અને સુવિધાઓ આપવામાં આવી છે.

સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોને આપેલી છૂટછાટ:

- ભારતના બંધારણના આર્ટિકલ 121 મુજબ સંસદમાં સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોના વર્તનની ચર્ચા પર પ્રતિબંધ છે.

મહત્વપૂર્ણ કેસ :

1. ADM જબલપુર v. શિવકાંત શુક્લા (1976):
 - આ કેસમાં પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે શું ભારતમાં હક્કમતના શાસન માટે કોઈ નિયમ છે કે નહીં, ખાસ કરીને બંધારણના આર્ટિકલ 21 સિવાય.
2. DC વઢવા v. બિહાર રાજ્ય (1986):
 - આ કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે રાજ્ય સરકારની આડેધડ વહીવટી શક્તિનો બિનમુલ્યક ઉપયોગ નિંદો હતો.
3. યુસુફ ખાન v. મનોહર જોષી (2000):
 - આ કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે રાજ્ય પર કાયદા જાળવવાનો અને કાયદાનું પાલન કરાવવાનો જવાબ આપ્યો.

ભારતીય બંધારણ હેઠળ કાયદાનો નિયમ:

ભારતીય લોકશાહીમાં વિકાસ માટે કાયદાનો નિયમ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. બંધારણ રચના વખતે, રચનાકારાઓ પાસે બે વિકલ્પો હતા - યુએસ અને ઈંગ્લેંડ. કેટલાક જોગવાઈઓ એ અમેરિકાથી લેવામાં આવ્યા અને કેટલાક ઈંગ્લેંડ માંથી લેવામાં આવ્યા. ભારતીય બંધારણમાં કાયદાના નિયમોને ઈંગ્લેંડમાંથી અપનાવવામાં આવ્યા.

ભારતીય બંધારણને સર્વોચ્ચ માનવામાં આવે છે અને કોઈ પણ વ્યક્તિ ભારતીય બંધારણથી ઉપર નથી.

ભારતીય ન્યાયચંત્રની ભૂમિકા

કાયદાના શાસનનો સિદ્ધાંત કેટલાય કેસોમાં ચર્ચાઓ છે:

- **ADM Jabalpur v/s Shivkant Shukla:** આ કેસને Habeas Corpus કેસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે કાયદાના નિયમની મહત્વપૂર્ણ બાબત છે.
- **Kesavananda Bharati v/s State of Kerala:** આ કેસમાં, બંધારણના મૂળભૂત તત્વની સિદ્ધાંત પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવી હતી.
- **Maneka Gandhi v/s Union of India:** આ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે કહ્યું કે કાયદાનો નિયમ અનિયમિતતા વિરુદ્ધ છે.
- **Indira Nehru Gandhi v/s Raj Narain:** આ કેસમાં કાયદાના નિયમને મૂળભૂત તત્વ તરીકે માનવામાં આવ્યું.
- **State of Bihar v/s Sonawati Kumari:** આ કેસમાં, રાજ્યની તમામ અધિકારિકાઓને નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ એવું જણાવાયું.

પ્રકરણ ૪ - પ્રતિનિધિત્વ થી વિધાન

પ્રતિનિધિત્વ થી વિધાન નો અર્થ

- "પ્રતીનિધિ" એનો અર્થ થાય છે "કોઈકને નિમણૂક આપવી અથવા જવાબદારી સોંપવી, સામાન્ય રીતે પોતાનાથી ઓછી વરિષ્ઠ વ્યક્તિને".
- સરળ શબ્દોમાં 'સોંપેલ' નો અર્થ થાય છે "ઉચ્ચ અધિકારી દ્વારા નીચા અધિકારીને સત્તા અથવા શક્તિનું ટ્રાન્સફર". કાયદાના સ્ત્રોતમાં કાનૂન નિર્માણનો મહત્ત્વનો હિસ્સો છે.
- 'કાનૂન નિર્માણ' શબ્દ લેટિન શબ્દો 'લેજિસ' અને 'લેશન' માંથી આવું છે, જેનો અર્થ અનુક્રમે 'કાયદો' અને 'બનાવવું' થાય છે. આનો અર્થ "કાનૂન બનાવવાની શક્તિ" થાય છે.
- કાનૂન બનાવતી સંસ્થા/અધિકારીને 'વિધાનમંડળ અથવા વિધાન સત્તા' કહેવામાં આવે છે.
- પ્રતિનિધિત્વ થી વિધાનનો અર્થ થાય છે "કાનૂન બનાવવાની પોતાની સત્તા બીજાને સોંપવી".
- આનો અર્થ થાય છે કે સંસદ દ્વારા કાર્યપાલિકા પર કાનૂન બનાવવાની સત્તા સોંપવી.
- ઉદાહરણ માટે: ભારતમાં વિધાન સત્તા (કાનૂન બનાવતી સંસ્થા) સંસદ છે.
- સંસદ માટે દરેક સમયે તમામ કેસમાં કાયદા પસાર કરવું શક્ય નથી.
- તેથી તે કાનૂન બનાવવાની સત્તા કાર્યપાલિકા અથવા એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સત્તા પર સોંપી શકે છે.

સોંપણીની જરૂરિયાત

- સંસદના સમયનું સંરક્ષણ
- વિષયના વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી લક્ષણ
- લવચીકતા સુનિશ્ચિત કરવાની જરૂરિયાત
- અપેક્ષિત પરિસ્થિતિઓ માટે ભંડોળ કરવાની જરૂરિયાત
- તાત્કાલિક સ્થિતિ

કેસો

અજય કુમાર બેનરજી

V/s.

ભારતનું સંઘ

(એ.આઈ.આર. 1984 એસ.સી. 1130)

આ કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે નિરિક્ષણ કર્યું કે “કામચલાઉ જરૂરિયાત અને આધુનિક રાજ્યની વાસ્તવિક જરૂરિયાત” થી સોંપેલ કાયદો બનાવવાની પ્રથાની ઊભી થયેલ છે.

સેન્ટ. જોન ટીચર્સ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

V/s.

રેજિનલ ડિરેક્ટર એન.સી.ટી.ઈ.

(એ.આઈ.આર. 2003 એસ.સી. 1533)

- આ કેસમાં એસ.સી.એ જણાવ્યું હતું કે વિધાનમંડળ દરેક વહીવટી મુશ્કેલીનો આગોતરો અણસાર કરી શકે તેમ નથી જે વિધેયકના અમલમાં આવી શકે.
- સોંપેલ કાયદો ગેપ્સને પૂરા કરી શકે છે અને વિગતવાર માહિતી પૂરી પાડી શકે છે.
- જ્યારે સોંપેલ કાયદો વહીવટી સત્તા દ્વારા બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેને પેરન્ટ એક્ટ જેવી જ સત્તા અને અસર હોય છે.

ફાયદા

- સંસદનો સમય બચાવે છે
- તકનીકી મુદ્દાઓ
- લવચીકતા
- પ્રયોગ
- તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ
- જમીન પરની વાસ્તવિકતાઓની સમજૂતી
- વહીવટી સત્તા પર નિયંત્રણ
- શરતી કાયદો

ગેરફાયદા

- લોકોના પ્રતિનિધિઓ સોંપેલ કાયદામાં હાજર નથી.
- જાહેર મત ગાયબ છે.
- કોઈ સંસદની ચર્ચા નથી.
- આગોતરા જાહેર માહિતી નથી.

- પૂરતી જાહેર માહિતી નથી.
- ઓછા પ્રસાર.
- વધી જવાનો અને એકબીજાને ઓવરલેપ કરવાની શક્યતા.

પ્રતિનિધિત્વ થી વિધાન - વર્ગીકરણ

સોપેલ કાયદો અલગ અલગ ધોરણો આધારે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે:

ઉદ્દેશ આધારિત સોપેલ કાયદો તે માટે સોંપણી કરવામાં આવે છે તે માટેના ધોરણ પર આધારીત રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે:

1. કાયદાને અમલમાં લાવવાની શક્તિ: તમામ કાયદાઓમાં “પ્રારંભ કલમ” હોય છે. મોટા ભાગના કાયદાઓમાં, પ્રારંભ કલમ સંબંધિત સરકારોને કાયદાના અમલમાં લાવવા માટેના દિવસની નિમણૂક કરવાની સત્તા આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 1951ના ઉદ્યોગો (વિકાસ અને નિયમન) અધિનિયમની કલમ 1(3), 1986નો ગ્રાહક સુરક્ષા અધિનિયમ. આવી સોંપણી માન્ય રાખવામાં આવી છે. તે અતિશય સોંપણી નથી માનવી.
2. કાયદાના વ્યાપ/જીવનને વિસ્તૃત કરવાની શક્તિ: ક્યારેક વિધાનમંડળ કાયદો પસાર કરી શકે છે જેની શરૂઆતમાં તે મર્યાદિત પ્રદેશ/વ્યક્તિ/વસ્તુઓ પર લાગુ પડે છે અથવા તે કોઈ વિશિષ્ટ અવધિ માટે લાગુ પડે છે. પછી તે કાર્યપાલિકાને તેની જ્યુરિસ્ડિક્શન અથવા તેની જીવનાવધિ આગળની અવધિ માટે વધારવાની સત્તા આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 1952ના લઘુત્તમ વેતન અધિનિયમની કલમ 27 કેન્દ્રીય સરકારને અનુકૂળ ઉદ્યોગને શેડ્યુલમાં શામેલ કરવાની સત્તા આપે છે. તે માન્ય રાખવામાં આવી છે કારણ કે કાયદાનું વિધાન પોલિસી કાયદામાં સ્પષ્ટ છે.
3. વ્યક્તિ અથવા વસ્તુઓને શામેલ કરવા અથવા બાદ કરવાનું અધિકાર: વિધાનમંડળ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ, વર્ગ, સંસ્થા, અથવા વસ્તુઓ પર લાગુ થતો કાયદો પસાર કરી શકે છે પરંતુ સરકારને તેની વ્યાખ્યામાં કોઈ અન્ય સમાન પ્રકારની વ્યક્તિ, વર્ગ, સંસ્થા, અથવા વસ્તુઓને શામેલ કરવાની સત્તા આપે છે.
4. કાયદા અથવા કાયદાના સુધારણા કરવાની શક્તિ: ક્યારેક કાયદા અથવા કાયદા સોંપણી કરતી સત્તા કાર્યપાલિકાને કાયદા અથવા કાયદાને સુધારવાની સત્તા આપે છે. ક્યારેક બદલાતી પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા માટે કાર્યપાલિકાને સત્તા આપવી જરૂરી બને છે.

તેથી, આવી સોંપણી ઘણીવાર માન્ય રાખવામાં આવે છે જો કાયદાની વિધાન પોલિસીમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય.

5. કઠિનતાઓ દૂર કરવાની શક્તિ (હેનરી VIII કલમ): કેટલાક કાયદાઓ સરકારને પેરેન્ટ કાયદાની જોગવાઈઓને કઠિનતાઓ દૂર કરવા માટે સુધારવાની સત્તા આપે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં, રાજા હેનરી VIII ના સમયગાળા/રાજમાં, કેટલાક કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા જે કાર્યપાલિકાને પેરેન્ટ કાયદાને સુધારવાની સત્તા આપે છે. આ પ્રકારના સોંપણાને 'હેનરી VIII કલમ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હેનરી VIII કલમનો મુખ્ય હેતુ કઠિનતાઓ દૂર કરવાનો છે. આ પ્રકારની સોંપણી માત્ર કઠિનતાઓ દૂર કરવા માટે અસાધારણ કેસોમાં જ કાર્યપાલિકાને સોંપવી જોઈએ.
6. અન્ય રાજ્યમાંથી કાયદા અપનાવવાની સત્તા : આ પ્રકારના પ્રતિનિધાનમાં કાર્યપાલિકાને અન્ય રાજ્યોમાં અસ્તિત્વમાં રહેલ કાયદાઓ અપનાવવાની અને લાગુ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.
7. સજા સૂચવવાની સત્તા: આ પ્રકારના પ્રતિનિધિત્વ કાયદામાં કાયદો સંપૂર્ણ સ્વરૂપે વિધાનસભા દ્વારા બનાવવામાં આવશે, પરંતુ કાર્યપાલિકાને અધિનિયમના પ્રાવધાનોના ઉલ્લંઘન માટે સજા નિર્ધારિત કરવાની સત્તા આપવામાં આવશે, જે અધિનિયમમાં નક્કી કરાયેલ મહત્તમ સજાને આધારિત હશે. ઉદાહરણ તરીકે, વિદ્યુત અધિનિયમ, 1910 ની કલમ 37. (જો અધિનિયમમાં મહત્તમ સજા નિર્ધારિત ન હોય, તો પ્રતિનિધિત્વને અતિશય પ્રતિનિધાનના આધારે અમાન્ય ગણવામાં આવી શકે છે.)

જલાન ટ્રેડિંગ કો. પ્રા. લિ. v/s. મિલ મજદૂર સંઘ
[AIR 1967 SC 691]

આ પ્રકારની કલમનો પરિક્ષણ ભારતમાં સુપ્રીમ કોર્ટના 1965ના પેમેન્ટ ઓફ બોનસ એક્ટની કલમ 37 સાથે સંદર્ભે કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં કઠિનતાઓ દૂર કરવા માટે સરકારને સત્તા આપવામાં આવી હતી (હુકમ કરીને) પરંતુ તે હુકમને અંતિમ બનાવવામાં આવ્યો હતો.

સુપ્રીમ કોર્ટના 3:2ના બહુમતીથી આ કલમને અતિશય સોંપણાના આધાર પર અમાન્ય ગણાવવામાં આવી હતી. બહુમતીના તારણને નીચે પ્રમાણે ટૂંકાવી શકાય છે:

1. કઠિનતાઓ ઊભી થઈ છે કે નહીં તે નિર્ધારિત કરવાનો એકમાત્ર ન્યાય આપવાનો અધિકારી સરકાર હતી.
2. તે કઠિનતાઓ દૂર કરવી જરૂરી કે યોગ્ય છે કે નહીં તે નિર્ધારિત કરવાનો એકમાત્ર ન્યાય આપવાનો અધિકારી પણ સરકાર હતી.
3. તે હુકમ કાયદા સાથે સાંત્વનતામાં છે કે નહીં તે નક્કી કરવાનો એકમાત્ર ન્યાય આપવાનો અધિકારી પણ સરકાર હતી.
4. તે હુકમ અંતિમ હતું.

વિવેક આધારિત

- કેટલીક ધારાઓ હેઠળ, કાર્યપાલિકાને અમુક શરતો પૂરી થવાથી અધિનિયમને અમલમાં લાવવા માટેનો કાર્ય સોંપવામાં આવે છે.

Hart વ્યાખ્યાયિત કરે છે – "શરતી કાયદો તે છે જે નિયંત્રણો પ્રદાન કરે છે પરંતુ સ્પષ્ટ કરે છે કે તે ત્યારે જ અમલમાં આવશે જ્યારે આદર્શિત શરતોનું અસ્તિત્વ નિર્ધારિત હોય તે સંચાલન અધિકાર દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવશે."

કેસો

1. ક્વીન વિ. બુરાહ
 - આ કેસમાં, વિધાન શક્તિની પ્રકૃતિ અને તેનો સત્તાંતરણનો સંભાવના ગવર્નર-જનરલની પ્રિવી કાઉન્સિલ દ્વારા વિચારવામાં આવી હતી.

2. State of Bombay V/s. Nrottamdas, (AIR 1951 69)

આ કેસમાં, રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા એક વધારાનું નાગરિક અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું, જેના પાસે રૂ. 10,000 સુધીની નાણાકીય હકુમત હતી. તેમ છતાં, આ અધિનિયમ રાજ્ય સરકારને આ હકુમતને વધારીને રૂ. 25,000 સુધી લાવવા માટે સત્તાધિકાર આપતું હતું.

સુપ્રીમ કોર્ટે આ શરતી વિધાનસભાના ધારાધોરણને માન્ય રાખ્યું, એમ જણાવીને કે આ ઉંચી નાણાકીય મર્યાદા નક્કી કરવાનો નિર્ણય વિધાનસભાનો હતો અને કાર્યપાલિકાની ભૂમિકા માત્ર આ ઉંચી મર્યાદા ક્યારે લાગુ પડશે તે નક્કી કરવાનો હતી.

સરદાર

ઇન્દર

સિંહ

વિરુદ્ધ

રાજસ્થાન

રાજ્ય

(AIR 1957 SC 510)

આ કેસમાં, બે વર્ષ માટે એક ઓર્ડિનન્સ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ રાજપ્રમુખને આ અવધિને પર બમણા કરવવા માટે એક સૂચના બહાર પાડવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે આવી સૂચના જારી કરવામાં આવી, ત્યારે તે અમાન્ય હોવાનું ચેલેન્જ કરવામાં આવ્યું. સુપ્રીમ કોર્ટેએ ઠરાવ્યું કે આ શરતી કાનૂની ક્રિયાનો માન્ય કૃત્ય હતું.

સત્તા - આધારિત (પેટા-પ્રતિનિધિમંડળ)

કાયદો ક્યારેક કાર્યપાલિકાને સત્તા આપે છે કે તે પોતાની સત્તાને વધુ પ્રત્યક્ષ સત્તાધિકારીને સોંપે. આને ક્યારેક "પેટા-પ્રતિનિધિમંડળ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પેટા-પ્રતિનિધિમંડળના વિરોધીઓ આ પ્રથા પર આક્ષેપ કરે છે કે પ્રતિનિધિ પોતાના અધિકારોને આગળ નહીં સોંપી શકે : એક પ્રતિનિધિ વધુ પ્રત્યક્ષ સત્તા નહીં સોંપી શકે. જો આ સત્તા માતા અધિનિયમ દ્વારા આપવામાં આવે છે તો પેટા-પ્રતિનિધિમંડળ કાયદેસર છે. પરંતુ આ કેસની પરિસ્થિતિઓ પર પણ આધાર રાખે છે.

સેન્દ્રલ

ટોકીઝ

લિમિટેડ

વિરુદ્ધ

દ્વારકા

પ્રસાદ

(AIR 1961 SC 606)

આ કેસમાં, એક અધિનિયમએ જણાવ્યું હતું કે ભાડુંના કેસ ફક્ત જિલ્લાની મેજિસ્ટ્રેટ અથવા તેમના દ્વારા અધિકૃત અધિકારીની અનુમતિથી દાખલ કરી શકાય છે. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે એક આદેશ પાસ

કર્ચો કે આ સત્તાને એક વધારાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને સોંપવામાં આવે અને આ પ્રતિનિધિમંડળને સુપ્રીમ કોર્ટે માન્ય ઠરાવ્યું.

પ્રતિનિધિત કાયદાના મર્યાદાઓ / કર્ચો જે પ્રત્યક્ષ સોંપી શકાતાં નથી

1. કાયદો રદ કરવો
2. કાનૂનમાં ફેરફાર કરવાની અમર્યાદિત શક્તિ
3. મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી - અસાધારણ કિસ્સાઓ
4. ભાવિ કાયદો અપનાવવો
5. પૂર્વવર્તી કામગીરી
6. કર લાદવો
7. અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને બહાર કાઢવું
8. આવશ્યક કાયદાકીય કાર્ય

પ્રતિનિધિત્વ વિધાન પર ન્યાયિક નિયંત્રણ

ભારતમાં પ્રત્યક્ષ સોંપાયેલ કાયદાને અબંધારણીય, અતિશય અને મનમાની હોવા તરીકે કાનૂની અદાલતોમાં પડકારવામાં આવી શકે છે. તેને ન્યાયપાલિકા દ્વારા બે આધાર પર નિયંત્રિત કરી શકાય છે, એટલે કે પ્રથમ, તે મોટેભાગે અલ્ટ્રા વાયરસના આધાર પર હોવો જોઈએ અને બીજું, તે પ્રક્રિયાત્મક અલ્ટ્રા વાયરસના આધાર પર હોવો જોઈએ.

પ્રતિનિધિત્વ વિધાન પર ન્યાયિક નિયંત્રણ નીચેના બે સ્તરે અમલમાં આવે છે:

પ્રથમ: પ્રતિનિધિમંડળને અબંધારણીય તરીકે પડકારવું.

બીજું: કાયદાકીય સત્તાનો ખોટો ઉપયોગ.

કોઈપણ પ્રતિનિધિત કાયદો મૂળભૂત અધિકારોની જોગવાઈઓ સાથે ટકરાય તો તે ટકી શકતું નથી.

જો કોઈ અધિનિયમ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તો તેના હેઠળ બનાવાયેલા નિયમો, નિયમાવલીઓ અને ઉપનિયમો ટકી શકતા નથી.

ભારતમાં તેમજ અમેરિકા માં ન્યાયપાલિકા દ્વારા પ્રત્યક્ષ કાયદા પર નિયંત્રણ અલ્ટ્રા વાયરસના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે.

અમેરિકામાં ન્યાયપાલિકા વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કાયદા પર નિયંત્રણ અમલમાં લાવે છે.

અમેરિકામાં ન્યાયપાલિકા દ્વારા કાયદાકીય સત્તાને કાર્યપાલિકાને સોંપવાના ન્યાયિકરણના બે મુખ્ય અભિગમો છે:

1. વિગતો ભરી જવાની પદ્ધતિ.
2. બુદ્ધિપ્રદ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ.

પ્રથમ પદ્ધતિમાં, કોન્ગ્રેસે કાર્યપાલિકાને માર્ગદર્શક ધોરણ નીતિ નક્કી કરવી જોઈએ અને કાર્યપાલિકા ધોરણો પ્રમાણે વધુ વિગતો ભરી કાયદા નીતિને અમલમાં લાવે.

બીજી પદ્ધતિમાં, અદાલત નક્કી કરશે કે પ્રત્યક્ષ કાયદો સક્રિય કાયદાની જોગવાઈઓથી પરિહિત છે કે નહીં અથવા તે સક્રિય કાયદાની જોગવાઈઓને અનુરૂપ છે કે નહીં.

પ્રતિનિધિત્વ વિધાન પર સંસદીય નિયંત્રણની અસરકારકતા

સંસદે જેમને ગમ્યું તેમને કાયદા કરવાની સત્તા આપવાનો અધિકાર છે, પણ તે જ સમયે, તેને જોવું પડશે કે જે સત્તા અપાઈ છે તે વ્યક્તિ તે સત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાહિતમાં કરી રહી છે કે નહીં. જો તે વ્યક્તિ સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે તો સંસદ તે સત્તાને પાછી લઈ શકે છે. તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે સોંપેલી સત્તાનો દુરુપયોગ ન થાય.

ચિંતામણ	રાવ	અને	અન્ય
વિરુદ્ધ			
મધ્ય	પ્રદેશ		રાજ્ય

1951 AIR 118

તથ્ય:

સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સ અને બેરાર રેઝ્યુલેશન ઓફ મેન્યુફેક્ચર ઓફ બીડીઝ અધિનિયમ, 1948ના કલમ 3 અને 4 ડેપ્યુટી કમિશનરને કાયદાનો અમલ થાય છે એવા નિશ્ચિત ગામની કૃષિ મોસમની અવધિ

નક્કી કરવાની સત્તા આપે છે. ડેપ્યુટી કમિશનરને બીડીઓના ઉત્પાદન પર પ્રતિબંધ મૂકવાની સત્તા છે અને કોઈ વ્યક્તિને બીડીઓના ઉત્પાદન માટે અધિકૃત નથી.

13મી જૂન 1950ના રોજ, સાગરના ડેપ્યુટી કમિશનરે કાંઈક ગામોના લોકો માટે બીડીઓના ઉત્પાદન પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો આદેશ જારી કર્યો.

જ્યારે આ કેસ માનનીય સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા સાંભળવામાં આવ્યો, ત્યારે આદેશમાં ઉલ્લેખિત અવધિ પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી અને 8મી ઓક્ટોબર 1950થી 18મી નવેમ્બર 1950ની કૃષિ અવધિ ક્લોઝ કરતી વધુ એક આદેશ જારી કરવામાં આવ્યો અને વર્તમાન કેસમાં તે જ આદેશ પર પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઉલ્લેખિત અધિનિયમ બચત કલમની અંદર આવે છે કે તેના જોગવાઈઓની કટોકટી છે?

નિર્ણય:

આ કેસમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કૃષિ મોસમ દરમિયાન ડેપ્યુટી કમિશનર દ્વારા બીડીઓ બનાવવાનું પ્રતિબંધિત કરવું ભારતીય બંધારણના કલમ 19(1)(જી)નું ઉલ્લંઘન છે.

➤ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ :-

પરિચય:-

- વહીવટી કાયદામાં, 'ટ્રિબ્યુનલ' શબ્દનો ઉપયોગ નોંધપાત્ર અર્થમાં થાય છે અને તે ફક્ત ન્યાયિક સંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જે સામાન્ય ન્યાયિક પ્રણાલીના ક્ષેત્રની બહાર સ્થિત છે ભારતમાં તકનીકી રીતે, ન્યાયિક સત્તાઓ અદાલતોમાં નિહિત છે જેનો ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો અને ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. તેથી, ઓછી જટિલતાઓ સાથે અસરકારક ન્યાયતંત્ર પ્રણાલી સ્થાપિત કરવા માટે, ન્યાયિક સત્તાઓ વહીવટી અધિકારીઓને સોંપવામાં આવે છે, આમ, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સ અથવા વહીવટી ન્યાયિક સંસ્થાઓનો જન્મ થાય છે જે અર્ધ-ન્યાયિક સુવિધાઓ ધરાવે છે. તેથી, ઓછી જટિલતાઓ સાથે અસરકારક ન્યાયતંત્ર પ્રણાલી સ્થાપિત કરવા માટે, ન્યાયિક સત્તાઓ વહીવટી

અધિકારીઓને સોંપવામાં આવે છે, આમ, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સ અથવા વહીવટી ન્યાયિક સંસ્થાઓનો જન્મ થાય છે જે અર્ધ-ન્યાયિક સુવિધાઓ ધરાવે છે

વહીવટી ન્યાયપંચોનો ઇતિહાસ:-

- દેશની સ્વતંત્રતા પહેલા આવકવેરા અપીલ ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના સાથે ભારતમાં ટ્રિબ્યુનલાઇઝેશનનો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં આવ્યોસ્વતંત્રતા પછી, વહીવટી વિવાદોને સુગમતા અને ઝડપ સાથે ઉકેલવાની જરૂરિયાત અનુભવાઈ રહી હતીટ્રિબ્યુનલાઇઝેશનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય લોકોને વિશિષ્ટ અને ઝડપી ન્યાય પૂરો પાડવાનો હતો.

ભારતીય બંધારણના મુસદ્દા પછી, બંધારણ દ્વારા વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટેના અનેક અધિકારોની ખાતરી આપવામાં આવી હતી. લોકોને ઝડપી અને વિશિષ્ટ ગુણવત્તાવાળા ટ્રાયલનો અધિકાર છે જે પ્રવર્તમાન ન્યાયિક પ્રણાલી દ્વારા કેસ અને અપીલના વધુ પડતા બોજ, પ્રક્રિયામાં તકનીકી બાબતો વગેરેને કારણે પૂરા પાડી શકાતા નથી. તેથી, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપનાની જરૂરિયાતને અવગણી શકાય નહીં.

➤ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ શું છે?

-ટ્રિબ્યુનલ એક વહીવટી સંસ્થા છે જે ચુકાદો આપવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે.

-તેમને સામાન્ય અદાલતો કહેવામાં આવતી નથી.

-‘ટ્રિબ્યુનલ’ શબ્દને વૈજ્ઞાનિક અને ચોક્કસ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાતો નથી.

-શબ્દકોશમાં, ટ્રિબ્યુનલ શબ્દ એ બેઠક અથવા બેન્ચ છે જ્યાં ન્યાયાધીશ અથવા ન્યાયાધીશો ન્યાયાલયમાં બેસે છે.

-આ વ્યાખ્યા વિશાળ છે કારણ કે તે સામાન્ય કાયદાની અદાલતને આવરી લે છે અને જ્યારે વહીવટી કાયદાની વાત આવે છે, ત્યારે તેનો અર્થ સામાન્ય કાયદાની અદાલત ઉપરાંત ન્યાયાધીશ અધિકારીઓ સાથે બંધાયેલો છે.

➤ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો વિકાસ:-

બંધારણના 42મા સુધારામાં ભાગ XIV-A રજૂ કરવામાં આવ્યો જેમાં અનુ. 323A અને 323Bનો સમાવેશ થાય છે જેમાં વહીવટી બાબતો અને અન્ય મુદ્દાઓ સાથે કામ કરતા ટ્રિબ્યુનલ્સની રચનાની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી.

બંધારણની આ જોગવાઈઓ અનુસાર, ટ્રિબ્યુનલ્સને એવી રીતે ગોઠવવામાં અને સ્થાપિત કરવામાં આવે છે કે તેઓ બંધારણમાં આપવામાં આવેલી ન્યાયિક પ્રણાલીની અખંડિતતાનું ઉલ્લંઘન ન કરે જે બંધારણનું મૂળભૂત માળખું બનાવે છે.

અનુ. 323A અને 323B ની રજૂઆત અનુ. 136 હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટના અધિકારક્ષેત્ર સિવાય, અનુ. 226 અને 227 હેઠળ ઉચ્ચ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખવા અને ચોક્કસ ન્યાયિક કેસો માટે અસરકારક વૈકલ્પિક સંસ્થાકીય પદ્ધતિ અથવા સત્તા ઉદ્ભવવાના પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય સાથે કરવામાં આવી હતી.

હાઈકોર્ટના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખીને ટ્રિબ્યુનલ્સની સ્થાપનાનો હેતુ પેન્ડન્સી ઘટાડવા અને કેસોનો ભાર ઘટાડવાનો હતો. તેથી, ટ્રિબ્યુનલ્સને ભારતના સુપ્રીમ કોર્ટના સર્વોચ્ચતા હેઠળ સિવિલ અને ફોજદારી કોર્ટ સિસ્ટમના ભાગ રૂપે ગોઠવવામાં આવે છે. કાર્યાત્મક દૃષ્ટિકોણથી, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ ન તો ફક્ત ન્યાયિક સંસ્થા છે કે ન તો સંપૂર્ણ વહીવટી સંસ્થા, પરંતુ તે બંને વચ્ચે ક્યાંક હોય છે. એટલા માટે વહીવટી ટ્રિબ્યુનલને 'અર્ધ-ન્યાયિક' સંસ્થા પણ કહેવામાં આવે છે.

➤ નીચેના અધિકારીઓને ટ્રિબ્યુનલ ગણવામાં આવે છે:-

ચૂંટણી પંચ

ઔદ્યોગિક પંચ

મહેસૂલ પંચ

ભાડા નિયંત્રણ સત્તામંડળ

આવકવેરા પંચ

રેલ્વે દર પંચ

પંચાયત અદાલતો

વેતન ચુકવણી સત્તામંડળ

વૈધાનિક મધ્યસ્થી

- નીચેના અધિકારીઓ ટ્રિબ્યુનલ નથી
સ્થાનિક ટ્રિબ્યુનલ

સમાધાન અધિકારી

લશ્કરી ટ્રિબ્યુનલ

ખાનગી મધ્યસ્થી

કસ્ટમ અધિકારી

નિવારક અટકાયત કાયદા હેઠળ સલાહકાર બોર્ડ

➤ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સની લાક્ષણિકતાઓ:-

-વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સની કેટલીક વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે જે તેમને સામાન્ય અદાલતોથી તદ્દન અલગ બનાવે છે. વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનું મૂળ કાયદેસર હોવું જોઈએ એટલે કે તે કોઈપણ કાયદા દ્વારા બનાવવામાં આવવું જોઈએ.

-તેમાં સામાન્ય અદાલતોની કેટલીક વિશેષતાઓ હોવી જોઈએ પરંતુ બધી નહીં.

-એક વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ અર્ધ-ન્યાયિક અને ન્યાયિક કાર્યો કરે છે અને દરેક પરિસ્થિતિમાં ન્યાયિક રીતે કાર્ય કરવા માટે બંધાયેલ છે.

-તેઓ પુરાવા અને પ્રક્રિયાના કડક નિયમોનું પાલન કરતા નથી.

-વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સ સ્વતંત્ર છે અને ન્યાયિક અથવા અર્ધ-ન્યાયિક કાર્યોના નિકાલમાં કોઈપણ વહીવટી દખલગીરીને પાત્ર નથી.

➤ તફાવત:-

વહીવટી ન્યાયપંચ	અદાલત
૧.વહીવટી ન્યાયપંચ અદાલતને મળતું આવતું અર્ધન્યાયાધીશ ફરજો બજાવવા ઉત્પન્ન કરાયેલું વહીવટી અંગ છે	૧.જ્યારે અદાલત માત્ર ન્યાય આપવા માટે રાજ્યે ઉત્પન્ન કરેલ ન્યાયતંત્રનો એક ભાગ છે.
૨.વહીવટી ન્યાયપંચ શુદ્ધ અર્થમાં અદાલત નથી. તે જ રીતે તે વહીવટી તંત્રનો ભાગ પણ નથી. તે વહીવટી તથા ન્યાયતંત્રનું મિશ્રણ છે	૨.જ્યારે અદાલત શુદ્ધ અર્થમાં કાયદાની અદાલત છે અને ન્યાયતંત્રનો ભાગ છે.
૩.વહીવટી ન્યાયપંચોની કામગીરી સામાજિક જરૂરિયાત, જાહેર નીતિ અને કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષીને કરવામાં આવે છે.	૩.જ્યારે અદાલતોએ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર ન્યાય આપવાનો હોય છે.
૪.વહીવટી ન્યાયપંચોની કામગીરી સામાજિક જરૂરિયાત, જાહેર નીતિ અને કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષીને કરવામાં આવે છે	૪.જ્યારે અદાલતોએ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર ન્યાય આપવાનો હોય છે.
૫.વહીવટી ન્યાયપંચોને પૂર્વનિર્ણયનું બંધન હોતું નથી. તેને દીવાની કાર્યવાહીનો કાયદો, પુરાવાનો કાયદો વગેરે કાયદાઓ સામાન્ય રીતે લાગુ પડતા નથી	૫.જ્યારે અદાલતે પૂર્વનિર્ણયનું પાલન કરવાનું હોય છે તેમજ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર કામગીરી બજાવવાની હોય છે

➤ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલના ફાયદા:-

વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો કારણ કે તેના સામાન્ય અદાલતો કરતાં ચોક્કસ ફાયદા છે. તેમાંથી થોડાનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે-

૧.સુગમતા: વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની રજૂઆતથી ભારતની ન્યાયિક પ્રણાલીમાં સુગમતા અને વૈવિધ્યતા ઉત્પન્ન થઈ. સામાન્ય અદાલતની કાર્યવાહીથી વિપરીત, જે કડક અને અણઘડ હોય છે, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની પ્રક્રિયા એકદમ અનૌપચારિક અને સરળ હોય છે.

૨. ઝડપી ન્યાય: વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ઝડપી અને ગુણવત્તાયુક્ત ન્યાય આપવાનો છે. અહીં પ્રક્રિયા એટલી જટિલ નથી, તેથી, કેસોનો ઝડપથી અને કાર્યક્ષમ રીતે નિર્ણય લેવો સરળ છે.

૩.ઓછો ખર્ચાળ: સામાન્ય અદાલતોની સરખામણીમાં વહીવટી ટ્રિબ્યુનલને કેસોનો ઉકેલ લાવવામાં ઓછો સમય લાગે છે. પરિણામે, ખર્ચ ઓછો થાય છે. બીજી બાજુ, સામાન્ય અદાલતોમાં કેસોનો ઉકેલ લાવવાનું કામ ખૂબ જ જટિલ અને ધીમું હોય છે, જેના કારણે મુકદ્દમા ખર્ચાળ બને છે. તેથી, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ સામાન્ય અદાલતો કરતાં સસ્તા હોય છે.

૪.ગુણવત્તાયુક્ત ન્યાય: જો આપણે વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ ઓછા સમયમાં પર્યાપ્ત અને ગુણવત્તાયુક્ત ન્યાય પ્રદાન કરવાની શ્રેષ્ઠ અને સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ છે.

૫. અદાલતોને રાહત: વહીવટી નિર્ણય પ્રણાલીએ સામાન્ય અદાલતો પર કેસોનો ભાર ઓછો કર્યો છે.

➤ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની ખામીઓ:-

આધુનિક સમાજના કલ્યાણમાં વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, છતાં તેમાં કેટલીક ખામીઓ છે. વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની કેટલીક ટીકાઓની નીચે ચર્ચા કરવામાં આવી છે-

૧.કાયદાના શાસન વિરુદ્ધ: એવું જોવા મળે છે કે વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપનાએ કાયદાના શાસનની વિભાવનાને નકારી કાઢી છે. કાયદાના શાસનનો પ્રસ્તાવ કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને સરકારના મનસ્વી કાર્યપદ્ધતિ પર સામાન્ય કાયદાની સર્વોચ્ચતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મૂકવામાં આવ્યો હતો.

વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ ક્યાંક ચોક્કસ બાબતો માટે અલગ કાયદા અને પ્રક્રિયાઓ પ્રદાન કરીને કાયદાના શાસનના કાર્યક્ષેત્રને મર્યાદિત કરે છે.

૨. ચોક્કસ પ્રક્રિયાનો અભાવ: વહીવટી ન્યાયિક સંસ્થાઓ પાસે કોઈ કડક નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ નથી. આમ, કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન થવાની શક્યતા રહે છે.

૩. કાનૂની કુશળતાનો અભાવ: વહીવટી ટ્રિબ્યુનલના સભ્યો કાનૂની પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતા હોવા જરૂરી નથી. તેઓ વિવિધ ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતો હોઈ શકે છે પરંતુ ન્યાયિક કાર્યમાં મૂળભૂત રીતે તાલીમ પામેલા નથી. તેથી, તેમની પાસે જરૂરી કાનૂની કુશળતાનો અભાવ હોઈ શકે છે જે વિવાદોના ઉકેલ માટે અનિવાર્ય ભાગ છે.

૪. મનસ્વીતાનો અવકાશ: - સિવિલ અને ફોજદારી અદાલતો અનુક્રમે C.P.C અને B.N.S.S હેઠળ નિર્ધારિત સમાન પ્રક્રિયા સંહિતા પર કાર્ય કરે છે. પરંતુ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સમાં આવી કોઈ કડક પ્રક્રિયા નથી. તેમને પોતાની પ્રક્રિયા બનાવવાની છૂટ છે જે આ ટ્રિબ્યુનલ્સના કાર્યમાં મનસ્વીતા તરફ દોરી શકે છે.

૫. ભવિષ્યના નિર્ણયોની કોઈ આગાહી નથી: વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ પૂર્વધારણાઓનું પાલન કરતી ન હોવાથી, ભવિષ્યના નિર્ણયોની આગાહી કરવી શક્ય નથી.

- અનુ. ૩૨૩ A અને ૩૨૩ B નીચેના ત્રણ પાસાઓમાં અલગ પડે છે:

-જ્યારે અનુ. ૩૨૩ A ફક્ત જાહેર સેવા બાબતો માટે ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપનાનો વિચાર કરે છે,

- અનુ. ૩૨૩ B ચોક્કસ અન્ય બાબતો માટે ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપનાનો વિચાર કરે છે.

-જ્યારે અનુ. ૩૨૩ A હેઠળ ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના ફક્ત સંસદ દ્વારા જ કરી શકાય છે,

- અનુ. ૩૨૩ B હેઠળ ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓ બંને દ્વારા તેમની કાયદાકીય ક્ષમતામાં આવતા મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં કરી શકાય છે.

- અનુ. ૩૨૩ A હેઠળ, કેન્દ્ર માટે ફક્ત એક અને દરેક રાજ્ય માટે એક અથવા બે કે તેથી વધુ રાજ્યો માટે એક ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના કરી શકાય છે. ટ્રિબ્યુનલના વંશવેલોનો કોઈ પ્રશ્ન નથી,

-જ્યારે અનુ. 323 B હેઠળ ટ્રિબ્યુનલનો વંશવેલો બનાવી શકાય છે.

➤ કુદરતી ન્યાયનો સિદ્ધાંત:-

કુદરતી ન્યાયનો સિદ્ધાંત રોમન કાયદાના 'જસ નેચરલ' શબ્દ પરથી ઉતરી આવ્યો છે અને તે સામાન્ય કાયદા અને નૈતિક સિદ્ધાંતો સાથે ગાઢ રીતે સંબંધિત છે પરંતુ તેને સંહિતાબદ્ધ કરવામાં આવ્યો નથી સંસ્કારી રાજ્યના તમામ નાગરિકો કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતનું સર્વોચ્ચ મહત્વ સાથે પાલન કરે છે. પ્રાચીન ન્યાયી પ્રથાના સમયમાં, જ્યારે ઔદ્યોગિક વિસ્તારો નોકરી પર રાખવા અને કાઢી મૂકવાના કઠોર અને કઠોર કાયદા સાથે શાસન કરતા હતા, ત્યારે સુપ્રીમ કોર્ટે કામદારો માટે સામાજિક, ન્યાય અને આર્થિક કાયદાકીય રક્ષણની મુદત અને સ્થાપના સાથે પોતાનો આદેશ આપ્યો હતો. કુદરતી ન્યાય (Natural Justice) એ ન્યાયની એવી મૂળભૂત સંકલ્પના છે જે મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલા ન્યાય, સમાનતા અને નૈતિકતાના સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. કુદરતી ન્યાય એ કોઈ લખાયેલો કાયદો નથી, પરંતુ ન્યાયની એક નૈતિક અને નીતિગત રીત છે. તેનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે કોઈપણ વ્યક્તિને તેની સામેની કાર્યવાહી દરમિયાન યોગ્ય તક મળી રહે અને તેને ન્યાય મળે.

➤ અર્થ :-

કુદરતી ન્યાયનો અર્થ ફક્ત કોઈ ચોક્કસ મુદ્દા પર સમજદાર અને વાજબી નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા કરવી. ક્યારેક, વાજબી નિર્ણય શું છે તે મહત્વનું નથી, પરંતુ અંતે, જે મહત્વનું છે તે પ્રક્રિયા છે અને વાજબી નિર્ણય લેવામાં કોણ રોકાયેલ છે. તે 'ન્યાય' ની વિભાવનામાં મર્યાદિત નથી, તેના વિવિધ રંગો અને શેડ્સ છે જે સંદર્ભથી બદલાય છે.

"Natural Justice" એટલે એવા સિદ્ધાંતો જે કુદરતી રીતે ન્યાયસંગત, તર્કસંગત અને નૈતિક રીતે યોગ્ય છે.

તે 'Fair play in action'(કાર્યમાં ન્યાયની રમતમાં ઈમાનદારી) તરીકે પણ ઓળખાય છે.

લોર્ડ એસક્સ(Lord Esher) અનુસાર :

“Natural justice is the natural sense of what is right and wrong.”

- કુદરતી ન્યાય એ સાચું અને ખોટું શું છે તે અંગેનો કુદરતી બોધ છે.

➤ ખ્યાલ:-

કુદરતી ન્યાયનો સિદ્ધાંત ખૂબ જ જૂનો ખ્યાલ છે અને તેનો ઉદભવ નાની ઉંમરે થયો હતો. ગ્રીક અને રોમન લોકો પણ આ ખ્યાલથી પરિચિત હતા. કૌટિલ્યના સમયમાં, અર્થશાસ્ત્ર અને આદમને કુદરતી ન્યાયની વિભાવના સ્વીકારવામાં આવી હતી. બાઇબલ અનુસાર, ઇવ અને આદમના કિસ્સામાં, જ્યારે તેઓએ જ્ઞાનનું ફળ ખાધું, ત્યારે તેમને ભગવાન દ્વારા પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યા હતા. સજા આપતા પહેલા, ઇવને પોતાનો બચાવ કરવાની યોગ્ય તક આપવામાં આવી હતી અને આદમના કિસ્સામાં પણ આ જ પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવી હતી.

પાછળથી, કુદરતી ન્યાયની વિભાવનાને અંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રી દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી. કુદરતી ન્યાય શબ્દ રોમન શબ્દ 'jus-naturale' અને 'lex-naturale' પરથી આવ્યો છે જેણે કુદરતી ન્યાય, કુદરતી કાયદો અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોની યોજના બનાવી છે.

"કુદરતી ન્યાય એ શું ખોટું છે અને શું સાચું છે તેની સમજ છે."

ભારતમાં, આ ખ્યાલ શરૂઆતના સમયમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. મોહિન્દર સિંહ ગિલ વિરુદ્ધ મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરના કેસમાં, કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ન્યાયિક, અર્ધ-ન્યાયિક, વહીવટી અને અર્ધ-વહીવટી કાર્ય હોય તે દરેક કાર્યમાં ન્યાયીપણાની વિભાવના હોવી જોઈએ.

➤ સિદ્ધાંતનો હેતુ:-

૧. સાંભળવાની સમાન તક પૂરી પાડવી.
૨. ન્યાયનો ખ્યાલ.
૩. કાયદાના અંતરાયો અને છટકબારીઓ પૂર્ણ કરવા.
૪. મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવા.
૫. બંધારણની મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓ.

૬.ન્યાયનો કોઈ અપૂરતો ઉપયોગ નહીં.

➤ કુદરતી ન્યાયના મુખ્ય સિદ્ધાંતો :-

કુદરતી ન્યાયના બે મુખ્ય સ્તંભો છે :

➤ Audi Alteram Partem (બીજી બાજુને સાંભળવાનો અધિકાર)

અર્થાત્ “Let the other side be heard as well. કોઈપણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કાર્યવાહી કરતાં પહેલાં તેને પોતાની વાત કહેવાની તક મળવી જોઈએ.

આ સિદ્ધાંત હેઠળ નીચેના તત્ત્વો સામેલ છે:

(a) નોટિસ આપવાનો અધિકાર (Right to Notice)

(b) પોતાનું પક્ષ રજૂ કરવાનો અધિકાર (Right to be Heard)

(c) પુરાવા રજૂ કરવાનો અધિકાર (Right to present evidence)

(d) પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર (Right to cross-examine witnesses)

ઉદાહરણ: Ridge v. Baldwin (1964) કેસમાં ન્યાયાલયે જણાવ્યું કે કોઈપણ સરકારી અધિકારીને હટાવતાં પહેલાં તેને પોતાની વાત કહેવાની તક આપવી જરૂરી છે.

2.Nemo Judex in Causa Sua (કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો કેસ ન સાંભળી શકે)

અર્થાત્ — “No one should be a judge in his own cause.”

- ન્યાયાધીશ કે અધિકારી પોતાનાં હિત સાથે જોડાયેલ મામલામાં ન્યાય આપી શકતો નથી.

આ સિદ્ધાંત હેઠળ પક્ષપાત (Bias) ન હોવો જોઈએ.

પક્ષપાતના ત્રણ પ્રકાર છે:

(a) વ્યક્તિગત પક્ષપાત (Personal Bias)

(b) આર્થિક પક્ષપાત (Pecuniary Bias)

(c) નીતિગત અથવા વિષય સંબંધિત પક્ષપાત (Subject-matter Bias)

ઉદાહરણ:- Dimes v. Grand Junction Canal (1852) — લોર્ડ ચાન્સેલરનો ન્યાય રદ કરવામાં આવ્યો કારણ કે તે કંપનીના શેરહોલ્ડર હતા.

Reasoned Decision (કારણસર નિર્ણયનો સિદ્ધાંત):-

-દરેક નિર્ણય પાછળ યોગ્ય કારણ હોવું જોઈએ.

-કારણ વગરનો નિર્ણય મનમાની ગણાય છે.

ઉદાહરણ:- Maneka Gandhi v. Union of India (1978) — સુપ્રીમ કોર્ટએ જણાવ્યું કે નિર્ણય આપતાં પહેલાં યોગ્ય કારણ બતાવવું જરૂરી છે જેથી ન્યાયની પારદર્શિતા જળવાય.

➤ ભારતીય સંવિધાનમાં કુદરતી ન્યાયનું સ્થાન :

ભારતના સંવિધાનના અનુ. 14 અને 21 હેઠળ કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોને સ્થાન મળ્યું છે.

અનુ.14— સમાનતાનો અધિકાર (Right to Equality)

અનુ. 21 — જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર (Right to Life and Personal Liberty)

Maneka Gandhi v. Union of India (1978) કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટએ સ્પષ્ટ કર્યું કે, કુદરતી ન્યાયનો ભંગ જીવન અને સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો ભંગ ગણાય.

➤ મહત્વ (Importance):

1. ન્યાયની પારદર્શિતા જાળવવામાં મદદ કરે છે.

2. મનમાની પ્રવૃત્તિઓને રોકે છે.

3. નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે.

4. ન્યાય પ્રત્યે વિશ્વાસ જાળવે છે.

5. પ્રશાસકીય ન્યાયની વિશ્વસનીયતા વધારે છે.

➤ મર્યાદાઓ (Limitations):

1. તાત્કાલિક પરિસ્થિતિમાં તેનો અમલ મુશ્કેલ બને છે.

2. કેટલીક વખત જાહેર હિત માટે તાત્કાલિક નિર્ણય લેવો જરૂરી બને છે.

3. ન્યાયિક વિલંબ ટાળવા કેટલાક કેસમાં ન્યાયાધીશો યોગ્ય રીતે સમય મર્યાદા નક્કી કરી શકે છે.

સિદ્ધાંત

અર્થ

ઉદાહરણ

1. Audi Alteram Partem

- બીજાને સાંભળવાની તક

- Ridge v. Baldwin

2. Nemo Juxta in Causa Sua

- પોતાના મામલામાં ન્યાય ન આપવો

- Dimes v. Grand

Junction Canal

3. Reasoned Decision

- કારણસર નિર્ણય આપવો

- Menaka Gandhi v.

Union of India

➤ નિષ્કર્ષ (Conclusion):-

કુદરતી ન્યાય એ ન્યાયની આત્મા છે. જો ન્યાયાલય કે પ્રશાસન કોઈપણ નિર્ણય લે ત્યારે આ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરે, તો તે માત્ર કાયદેસર જ નહીં પણ નૈતિક રીતે પણ ન્યાયસંગત બને છે. કુદરતી ન્યાય ન્યાયના પ્રણાલીના પાયો તરીકે કાર્ય કરે છે.

વહીવટી વિવેકબુદ્ધિની ન્યાયિક સમીક્ષા

(Judicial review of Administrative Discretion)

વહીવટી વિવેકબુદ્ધિનો અર્થ

- ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં શું કરવું જોઈએ તે નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા.

જસ્ટિસ કોક:-

વિવેક એ અસત્ય અને સત્ય વચ્ચે, સાચા અને ખોટા વચ્ચે, પડછાયા અને પદાર્થો વચ્ચે, સમાનતા અને રંગીન ચશ્મા અને ઢોંગ વચ્ચે પારખવા માટેનું વિજ્ઞાન અથવા સમજ છે, અને તેમની ઇચ્છા અને ખાનગી સ્નેહ અનુસાર ન કરવું.

ડી સ્મિથ:

વહીવટી વિવેક એ વૈકલ્પિક કાર્યવાહી વચ્ચે પસંદગી કરવાની શક્તિ છે.

કુડ:

વહીવટી વિવેકબુદ્ધિનો અર્થ એ છે કે અસ્વીકારના પુરાવા માટે સંપૂર્ણપણે સંવેદનશીલ (આધીન) ન હોય તેવા વિચારણાઓના આધારે પહોંચેલ નિર્ધારણ.

કે.સી. ડેવિસ:

વહીવટી વિવેકબુદ્ધિ એ એક એવી શક્તિ છે જે જાહેર સત્તાધિકારીને સંભવિત કાર્યવાહી અથવા નિષ્ક્રિયતા વચ્ચે પસંદગી કરવા માટે મુક્ત હાથ આપે છે.

ડો. માર્કોઝ:

વહીવટી વિવેક એ જાહેર સત્તાધિકારીને પસંદગી કરવા માટે આપવામાં આવેલ વૈધાનિક સત્તા છે, જે અમારા ઉપલબ્ધ વિકલ્પ માટે, વિચારણાઓ પર છે કે જે અગાઉ જાહેર કરવી શક્ય નથી.

શા માટે વહીવટી વિવેકબુદ્ધિ:

- અપેક્ષાનું પરિવર્તન - પોલીસ રાજ્યથી કલ્યાણ રાજ્ય
- જટિલતા અને સમસ્યાઓની વિવિધ પ્રકૃતિ (સામાન્ય નિયમોના અવકાશમાં તે બધાને સમજવામાં મુશ્કેલી)

- નવી સમસ્યાઓ અને તેમની સાથે વ્યવહાર કરવા માટે કોઈપણ અગાઉના અનુભવનો અભાવ
- ભવિષ્યના તમામ મુદ્દાઓની આગાહી કરવી મુશ્કેલ છે અને તે મુજબ નિયમો છે
- અલગ-અલગ ધારણાઓમાં સમાન નિયમ લાગુ કરવા માટે એક કેસથી કેસમાં સંજોગો બદલાય છે.

ટીકા: લોર્ડ એક્ટન - દરેક સત્તા ભ્રષ્ટ થવાનું વલણ ધરાવે છે અને સંપૂર્ણ સત્તા સંપૂર્ણપણે ભ્રષ્ટ કરે છે.

પ્રકારો :

વ્યક્તિલક્ષી :-જ્યારે સત્તાધિકારીને નિર્ણય માટેના માપદંડો નક્કી કરવા માટે પોતાની મર્યાદા નક્કી કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે

ઉદાહરણ તરીકે: 'જો તે યોગ્ય માને છે', 'જો તેના મતે', 'તે તેમનો અભિપ્રાય છે' વગેરે.

વસ્તુલક્ષી :-જ્યાં કાયદાઓ સત્તા સાથે નિશ્ચિત પૂર્વનિર્ધારિત માપદંડ લાદે છે, તેણે તેની પસંદગી કરવી જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે: કંપની અધિનિયમ - 'ઓથોરિટી ઇન્સ્પેક્શનની નિમણૂક કરી શકે છે, જો ત્યાં કોઈ છેતરપિંડી જુલમ હોય તો - અહીં છેતરપિંડીના કૃત્યનું અસ્તિત્વ માત્ર વહીવટી સત્તાને વિવેકબુદ્ધિ આપે છે.

ન્યાયતંત્રની સમીક્ષા (નિયંત્રણ):

નાગરિકોની સ્વતંત્રતા અને અધિકારોનું રક્ષણ કરવા અદ્યતન સંસ્કૃતિના નિર્માણ માટે ન્યાયિક સમીક્ષાને આવશ્યક અને મૂળભૂત જરૂરિયાત તરીકે ઓળખવામાં આવી છે.

ભારતમાં ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા ઉચ્ચ અદાલતો અને ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત પર નોંધપાત્ર રીતે નિહિત છે. ન્યાયિક સમીક્ષા એ સરકારની અન્ય શાખાઓની ક્રિયાઓની સમીક્ષા કરવાની

અદાલતની સત્તા છે, ખાસ કરીને કાયદાકીય અને કારોબારી દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી અમાન્ય ક્રિયાઓને 'ગેરબંધારણીય' ગણવાની અદાલતની સત્તા.

વહીવટી કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષા માટેના આધારો

1. વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળતા

અનધિકૃત પ્રતિનિધિમંડળ: સામાન્ય રીતે કહીએ તો, જો કોઈ વહીવટી સત્તાને વિવેકાધીન કાર્ય કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય, તો તે ચોક્કસ સત્તા છે જેણે વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સત્તા સામાન્ય રીતે અન્ય સત્તા અથવા વહીવટી અધિકારીને સોંપી શકાતી નથી.

કેસ: શાહાઈ સિલ્ક મિલ્સ પ્રા. લિ વી. ESI કોર્પો., (1994) 5 SCC 3460

- એક કિસ્સામાં, એક અધિનિયમે કોર્પોરેશનને ડાયરેક્ટર - જનરલને નુકસાનની વસૂલાત કરવાની તેની સત્તા સોંપવા માટે અધિકૃત કર્યું છે. ડાયરેક્ટર - જનરલે બદલામાં, આ સત્તા નિયમિત ડિરેક્ટરને સોંપી. આ કાર્યવાહી કોર્ટ દ્વારા ફગાવી દેવામાં આવી હતી, કારણ કે ડાયરેક્ટર - જનરલને તેમની સત્તા સોંપવા માટે અધિકૃત કરવાની કોઈ જોગવાઈ નહોતી.

વિવેકબુદ્ધિ પર સ્વ-લાદવામાં આવેલા બંધનો: જ્યારે પણ વહીવટી સત્તાને વિવેકાધીન સત્તા આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે દરેક વ્યક્તિગત કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં તેની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જો તે દરેક કેસને લાગુ પડતા નીતિના નિશ્ચિત નિયમો અપનાવે છે, તો વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળતા છે. વહીવટી સત્તા તમામ કેસોને લાગુ પડતા સામાન્ય નિયમો બનાવીને 'કાન બંધ રાખવા'ની નીતિ અપનાવી શકતી નથી. અદાલતે જણાવ્યું હતું કે નિયામક દ્વારા અનુસરવામાં આવેલ આ નીતિ નિયમ કાયદાની વિરુદ્ધ છે.

ઉપરી અધિકારીના આદેશ હેઠળ કાર્ય કરવું: જો કોઈ સત્તા કે જેને કોઈ ચોક્કસ સત્તા સોંપવામાં આવી હોય તે સ્વતંત્ર રીતે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરતી નથી, પરંતુ તેના ઉપરી અધિકારીના આદેશ હેઠળ કાર્ય કરે છે, તો તેના કાર્યને અદાલત દ્વારા ફટકો પાડવામાં આવશે, કારણ કે તે સત્તાના શરણાગતિ અને ત્યાગ સમાન છે.

કેસ: પોલીસ કમિશનર વી. ગોરધનદાસ [AIR 1952 SC 16]

- જ્યારે પોલીસ કમિશનર દ્વારા સિનેમાના બાંધકામ માટેનું લાયસન્સ આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ બાદમાં રાજ્ય સરકારના નિર્દેશો હેઠળ તેમના દ્વારા રદ કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે સુપ્રીમ કોર્ટે લાયસન્સ રદ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

મગજ નો ઉપયોગ ન કરવો તેવા કિસ્સા માં ન્યાયિક સમીક્ષા: જ્યારે કોઈ સત્તાધિકારીને વિવેકાધીન સત્તા આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેણે દરેક કેસના કૃત્યો અને સંજોગોમાં તેનું મગજ લગાવ્યા પછી આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જો તે આમ ન કરે અને આ બાબતમાં યાંત્રિક રીતે કાર્ય કરે, તો તેની કાર્યવાહી કોર્ટ દ્વારા રદ કરવામાં આવશે.

કેસ: સમ્રાટ વી. સિબનાથ બેનર્જી (AIR 1945 PC 156)

- આ કિસ્સામાં, નિવારક અટકાયતના આદેશને બાજુ પર રાખવામાં આવ્યો હતો કારણ કે તે પોલીસ સત્તાવાળાઓની ભલામણ પર નિયમિત રીતે જારી કરવામાં આવ્યો હતો અને ગૃહ સચિવે પોતાને સંતોષવા માટે પોતાનું મગજ લાગુ કર્યું ન હતું કે આવો આદેશ મંગાવવામાં આવ્યો હતો.

ફરજ સાથે સત્તા જોડાયેલી: કેટલીકવાર, અનુમતિજનક ભાષાનો ઉપયોગ કાયદામાં થાય છે જે વહીવટી સત્તાને સત્તા આપે છે. આવા કાયદાઓમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતા શબ્દો છે "તે કાયદેસર હોઈ શકે છે...." અથવા "તે માન્ય હોઈ શકે છે ..." અથવા સમાન શબ્દો. આવા કિસ્સાઓમાં, પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શું સંબંધિત સત્તાધિકારીની સત્તા પણ આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ સૂચવે છે.

કેસ: આર વી.મેટ્રોપોલિટન પોલીસ કમિશનર(1968) 2 QB 118

- એક કિસ્સામાં, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જો અમુક શરતો સંતોષવામાં આવી હોય તો પરિવહન ટેક્સી-ડ્રાઇવર્સનું લાઇસન્સ રિન્યુ કરવા માટે બંધાયેલું હતું.

2. સત્તાનો અતિરેક અથવા દુરુપયોગ:

વિવેકબુદ્ધિનો અતિરેક અથવા દુરુપયોગ નીચેના સંજોગોમાં થઈ શકે છે:

1. અધિકારક્ષેત્ર વિના કાર્ય કરવું
2. અધિકારક્ષેત્રને ઓળંગે છે
3. મનસ્વી કાર્યવાહી
4. અપ્રસ્તુત વિચારણા
5. સંબંધિત વિચારણા ધ્યાનમાં લેવામાં આવી નથી
6. સંબંધિત અને અપ્રસ્તુત વિચારણાઓ પર આધારિત નિર્ણય
7. બદલેરાદો
8. કોલેટરલ હેતુ અથવા અયોગ્ય પદાર્થ
9. શક્તિની રંગીન કસરત
10. રંગીન કાયદો
11. કુદરતી ન્યાયનું અવલોકન ન કરવું
12. ગેરવાજબીતા

પ્રમાણસરતાનો સિદ્ધાંત

- પ્રમાણસરતાનો સિદ્ધાંત એ એક સિદ્ધાંત છે જેનો ઉપયોગ વહીવટી કાર્યવાહીના કેસોમાં ન્યાયિક સમીક્ષા માટેના આધાર તરીકે થાય છે. આ સિદ્ધાંત યુરોપમાં વિકસાવવામાં આવ્યો હતો અને તે યુરોપિયન વહીવટી કાયદાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.
- સિદ્ધાંત અનિવાર્યપણે દર્શાવે છે કે સજા કરવામાં આવેલ અપરાધ સાથે અપ્રમાણસર ન હોવી જોઈએ અથવા ચોક્કસ ઉદ્દેશ્ય અથવા પરિણામ મેળવવા માટે વહીવટીતંત્ર દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા માધ્યમો તેને હાંસલ કરવા માટે જરૂરી કરતાં વધુ પ્રતિબંધિત ન હોવા જોઈએ.
- ભારતમાં ઓમ કુમાર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયાના કેસમાં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા પ્રમાણસરતાનો સિદ્ધાંત અપનાવવામાં આવ્યો હતો.
- આ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ભારતીય અદાલતો 1950 થી બંધારણની કલમ 19(1) માં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતા કાયદાઓના કેસોમાં આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરી રહી છે. જોકે ભારતમાં સિદ્ધાંતને ખૂબ જ પ્રતિબંધિત રીતે અપનાવવામાં આવ્યો છે. યુરોપિયન મોડલ સંપૂર્ણપણે અપનાવવામાં આવ્યું નથી.

પ્રમાણસરતાના સિદ્ધાંત માટે શરીરને તેની ક્રિયા અને હેતુ વચ્ચે સંતુલન જાળવવાની જરૂર છે જેના માટે સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

કેસ: ઓમ કુમાર વિ.ભારત સંઘ

- આ કેસમાં શિસ્ત સત્તાધિકારીએ SCને ચાર સનદી કર્મચારીઓને આપવામાં આવેલી સજાના જથ્થા પર પુનર્વિચાર કરવા કહ્યું હતું, કોર્ટે સજાની માત્રા પર ફરીથી વિચાર કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો કારણ કે કાયદાના કોઈ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું ન હતું અથવા સજા "આઘાતજનક રીતે અપ્રમાણસર" હતી. સંબંધિત વ્યક્તિઓ દ્વારા આચરવામાં આવેલ દુષ્કર્મ. કાયદાની આ સ્થિતિ પછીના કેસોમાં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા જ સ્ફટિકીકરણ કરવામાં આવી હતી.

કાયદેસર અપેક્ષાનો સિદ્ધાંત :

- કાયદેસર અપેક્ષાનો સિદ્ધાંત ઇંગ્લેન્ડ અને ભારતમાં બંનેમાં વહીવટી કાયદામાં તાજેતરનો વિકાસ છે અને તે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ માટે વધુ એક આધાર બની ગયો છે.
- આ સિદ્ધાંત મુજબ, કોઈ વ્યક્તિ કાયદેસરની અપેક્ષા વિકસાવી શકે છે કે વહીવટી અધિકારી તેની સાથે ચોક્કસ રીતે વ્યવહાર કરશે - જો કે કાયદો તેને આવી સારવાર મેળવવાનો કોઈ અધિકાર આપતો નથી.
- તેની અપેક્ષા ઘણી રીતે ઊભી થઈ શકે છે, ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે કોઈ સ્પષ્ટ વચન આપવામાં આવ્યું હોય અથવા સંબંધિત સત્તાધિકારી દ્વારા તેમને રજૂઆત કરવામાં આવી હોય અથવા કારણ કે ભૂતકાળની પ્રથા રહી છે જે તે ચાલુ રહેશે તેવી અપેક્ષા રાખે છે.
- આવા કિસ્સાઓમાં, કોર્ટ કુદરતી ન્યાયના સમાન સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને સંબંધિત વ્યક્તિનું રક્ષણ કરી શકે છે.
- કોર્ટ આગ્રહ ન કરી શકે કે વહીવટી સત્તાએ આવા કિસ્સામાં ન્યાયિક રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ, જો કે, તે આગ્રહ કરી શકે છે કે તેણે ન્યાયી રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ.

કેસ: સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ-ઓન-રેકૉર્ડ એસોસિએશન વી. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (AIR 1994 SC 268)

- આ કેસમાં, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે સુપ્રીમ કોર્ટમાં ન્યાયાધીશોની નિમણૂકની ભલામણ કરતી વખતે, ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ દ્વારા હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની કાયદેસર અપેક્ષાને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.
- તેના ચુકાદા દરમિયાન, સુપ્રીમ કોર્ટે નીચેના અવલોકનો કર્યા:
"જેમ કે હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે, તેમની પ્રારંભિક નિમણૂક સમયે, સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં તેમના બદલામાં હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ બનવાની કાયદેસરની અપેક્ષા હોય છે, તેવી જ રીતે, તેમની નિમણૂક માટે વિચારણા કરવામાં આવે તેવી કાયદેસર અપેક્ષા છે. તેમના વળાંકમાં અને તેમની વરિષ્ઠતા અનુસાર સુપ્રીમ કોર્ટમાં."

પ્રોમિસરી એસ્ટોપેલનો સિદ્ધાંત:

- ભારતમાં એસ્ટોપેલનો સિદ્ધાંત એ ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, 1872ની કલમ 115માં સમાવિષ્ટ પુરાવાનો નિયમ છે.
- આ વિભાગ નીચે મુજબ છે: "જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ, તેની ઘોષણા, કાર્ય અથવા અવગણના દ્વારા, જાણીજોઈને અન્ય વ્યક્તિને આવી વસ્તુને સાચી માનવાની અને આવી માન્યતા પર કાર્ય કરવાની મંજૂરી આપે છે, તો તેને કે તેના પ્રતિનિધિને મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં. પોતાની અને આવી વ્યક્તિ અથવા તેના પ્રતિનિધિ વચ્ચેના કોઈપણ દાવા અથવા કાર્યવાહીમાં, તે વસ્તુની સત્યતાને નકારવા માટે.
- પ્રોમિસરી એસ્ટોપેલનો સિદ્ધાંત એ છે કે જ્યારે એક વ્યક્તિ કાયદેસર સંબંધ બનાવવા અથવા તેને અસર કરવાના હેતુથી અન્ય વ્યક્તિ સાથે વચન આપે છે અને તે વ્યક્તિ તેના પર કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે વચન તે વ્યક્તિ માટે બંધનકર્તા હોવું જોઈએ જે તેને બનાવે છે. તેને તેના શબ્દોથી પાછળ જવા દેવામાં આવશે નહીં. કારણ કે શબ્દોમાંથી પાછા ફરવું એ ઇક્વિટી વિરુદ્ધ હશે.
- આમ, પ્રોમિસરી એસ્ટોપેલ્સ સિદ્ધાંત ન્યાય, વાજબી , તેમજ સારા અંતરાત્માના સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે.
- સરકાર કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિ અથવા એન્ટિટીની જેમ જ કરાર કરી શકે છે. આજે, રાજ્યના અધિકારીઓ વ્યક્તિગત પક્ષોને વચનો આપે છે જેઓ આ વચનોના આધારે પ્રતિબદ્ધતામાં પ્રવેશ કરે છે, ફક્ત તે શોધવા માટે કે સરકારની વિવેકબુદ્ધિ પર આધાર રાખી શકાતો નથી. વૈધાનિક જોગવાઈઓનો બચાવ સરકારને વચનો પર પાછા ફરવા માટે પૂરતો સંકોચ પૂરો

પાડે છે. તેથી, રાજ્યના વહીવટી અને વહીવટી પાસાઓના વધતા જતા આ સમયમાં, વહીવટી કાયદાના ક્ષેત્રમાં પ્રોમિસરી એસ્ટોપેલના સિદ્ધાંતે નોંધપાત્ર મહત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

- આમ, સરકારી એજન્સી 'X' માં એવી માન્યતા પ્રેરિત કરે છે કે તે ચોક્કસ ઉત્પાદનનું ઉત્પાદન કરવા માટે લાઇસન્સ મેળવવાને પાત્ર છે. આવી માન્યતાના અનુસંધાનમાં, 'X' તે ઉત્પાદન બનાવવા માટે જમીન તેમજ મશીનરી ખરીદે છે. પાછળથી, સરકારને એવું સ્ટેન્ડ લેવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી કે 'X' વાસ્તવમાં આવું લાઇસન્સ મેળવવા માટે લાયક ન હતું - સિવાય કે, અલબત્ત, 'X' ના ભાગ પર અમુક છેતરપિંડી (અથવા તેના જેવું કંઈક) છે જે ઇનકારને યોગ્ય ઠેરવે છે.

➤ આજ્ઞાપત્રો:-

પરિચય (Introduction):

ભારતના ન્યાયપ્રણાલીમાં આજ્ઞાપત્રો (Writs) એક મહત્વપૂર્ણ ઉપાય છે, જે નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોના રક્ષણ માટે તેમજ ન્યાયસંગત વહીવટ માટે ઉપયોગી છે.

આજ્ઞાપત્રો એ ઉચ્ચ ન્યાયાલય અથવા સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતી કાનૂની આદેશો છે, જે કોઈ વ્યક્તિ, અધિકારી અથવા જાહેર સંસ્થાને નિશ્ચિત કાર્ય કરવા કે ન કરવા માટે ફરમાન આપે છે.

-સંવિધાનિક આધાર (Constitutional Basis):

ભારતનું સંવિધાન અનુ. 32 હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટને આજ્ઞાપત્રો જારી કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

કલમ 226 હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયાલયને પણ આજ્ઞાપત્રો જારી કરવાની સત્તા છે.

-ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના શબ્દોમાં:

“Article 32 is the very soul of the Constitution and the very heart of it.”

અર્થ (Meaning of Writ):

‘Writ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે —

“લખિત આદેશ”** અથવા “ન્યાયાલય દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ આદેશ.”

આજ્ઞાપત્રોનો હેતુ ન્યાયિક નિયંત્રણ જાળવવાનો અને સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા થતી મનમાનીને રોકવાનો છે.

વહીવટી કાયદા હેઠળ આજ્ઞાપત્રોના પ્રકાર (Types of Writs):

ભારતના સંવિધાન હેઠળ પાંચ પ્રકારના આજ્ઞાપત્રો માન્ય છે:

૧.Habeas Corpus (હેબિયસ કોર્પસ — શરીર રજૂ કરો):-

-અર્થ: - “You may have the body.”

જો કોઈ વ્યક્તિને કાયદેસર કારણ વગર અટકાવવામાં આવી હોય, તો આ આજ્ઞાપત્ર દ્વારા તેને ન્યાયાલય સમક્ષ રજૂ કરવાની આજ્ઞા અપાય છે.

હેતુ: -વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવું.

ઉદાહરણ: -A.D.M. Jabalpur v. Shivkant Shukla (1976) — સુપ્રીમ કોર્ટમાં હેબિયસ કોર્પસ અરજી દાખલ થઈ હતી, પરંતુ ઇમરજન્સી દરમિયાન તેને અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવી.પછી Maneka Gandhi v. Union of India (1978) માં આ હક્કને પુનઃસ્થાપિત કર્યો.

૨.Mandamus (મેન્ડેમસ — ફરજ નિર્વાહનો આદેશ)

-અર્થ: “We command.”

ન્યાયાલય કોઈ જાહેર અધિકારી અથવા સંસ્થાને તેના કાયદેસર ફરજ નિભાવવાનો આદેશ આપે છે.

હેતુ:- જાહેર અધિકારીઓને પોતાની ફરજ નિભાવવામાં ફરજિયાત બનાવવું.

મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો:

આ આજ્ઞાપત્ર ખાનગી વ્યક્તિસામે જારી કરી શકાતો નથી.

ઉદાહરણ: - State of Kerala v. A. Lakshmikutty — જાહેર ફરજમાં નિષ્ઠિયતા બદલ મેન્ડેમસ જારી કરાયો.

૩. Prohibition (પ્રોહિબિશન — પ્રતિબંધનો આદેશ)

અર્થ: - “To prohibit”

-ઉચ્ચ ન્યાયાલય કે સુપ્રીમ કોર્ટ નીચેની અદાલત કે ટ્રિબ્યુનલને કોઈ કાર્ય કે કાર્યવાહી કાયદાની હદ બહાર ન કરે તે માટે રોકે છે.

હેતુ: ન્યાયિક અતિરેક (Excess of Jurisdiction) અટકાવવો.

ઉદાહરણ: - East India Commercial Co. v. Collector of Customs— જ્યાં નીચલી અદાલત પોતાની હદ બહાર જઈને નિર્ણય આપી રહી હતી ત્યાં પ્રોહિબિશન જારી કરાયો.

૪. Certiorari (સર્ટિયોરારી — કાર્યવાહી રદ કરવાનો આદેશ)

-અર્થ: “To be certified.”

- ઉચ્ચ ન્યાયાલય કે સુપ્રીમ કોર્ટ નીચલી અદાલત કે ટ્રિબ્યુનલની કાર્યવાહી રદ કરે છે જો તે કાયદા વિરુદ્ધ હોય અથવા ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોય ત્યારે આ રીટ અરજી કરવામાં આવે છે.

-હેતુ: ન્યાયિક અથવા પ્રશાસકીય ભૂલ સુધારવી.

ઉદાહરણ: -Gullapalli Nageswara Rao v. APSRTC — સર્ટિયોરારી દ્વારા વહીવટી નિર્ણય રદ કરાયો કારણ કે

૫. Quo Warranto (ક્વો વોરન્ટો — કયા અધિકારે?)

- અર્થ: “By what authority.” :- જો કોઈ વ્યક્તિ જાહેર પદ (Public Office) પર **અયોગ્ય રીતે** બેઠી હોય, તો ન્યાયાલય તપાસ કરે છે કે તે વ્યક્તિ કયા અધિકારે તે પદ ધારણ કરે છે.

*હેતુ: -જાહેર પદોની યોગ્યતા અને પારદર્શિતા જાળવવી.

-ઉદાહરણ: -University of Mysore v. Govinda Rao (1963) — અયોગ્ય રીતે નિયુક્ત વ્યક્તિ સામે ક્વો વોરન્ટો જારી કરાયો.

આજ્ઞાપત્રોની તુલના (Comparison of Writ):-

આજ્ઞાપત્ર	હેતુ	કઈ પરિસ્થિતિમાં	ઉદાહરણ
Habeas Corpus	કાયદેસર વિના ધરપકડ અટકાવવી	ગેરકાયદેસર અટકાયત	ADM Jabalpur Case
Mandamus	ફરજ નિભાવવાનો આદેશ	અધિકારી ફરજ ન બજાવે	Lakshmikutty Case
Prohibition	કાર્યવાહી રોકવી	નીચલી અદાલત હદ બહાર જાય	East India Case
Certiorari	કાર્યવાહી રદ કરવી	ખોટો નિર્ણય કે ભૂલ	G. Nageswara Rao Case
Quo Warranto	પદની યોગ્યતા તપાસવી	અયોગ્ય નિયુક્તિ	Mysore University Case

- મહત્વ (Importance of Writs):

1. નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે.
2. સરકારના કાર્ય પર ન્યાયિક નિયંત્રણ રાખે છે.

3. ન્યાયિક સમીક્ષા (Judicial Review) નું સાધન છે.

4. વહીવટી મનમાની અટકાવે છે.

5. લોકશાહી અને ન્યાયની પારદર્શિતા વધારવામાં મદદરૂપ છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion):

આજ્ઞાપત્રો ભારતના નાગરિકોને ન્યાય મેળવવાનો શક્તિશાળી ઉપાય આપે છે.

તે માત્ર ન્યાયિક ઉપાય નહીં પરંતુ સંવિધાનના રક્ષક તરીકે ન્યાયાલયની ભૂમિકા પણ મજબૂત કરે છે.

વહીવટી કાયદા હેઠળ આજ્ઞાપત્રો ન્યાય, સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યના પાયો છે.

➤ દીવાની કાયદા હેઠળ મળતા ઉપાયો:-

૧. મનાઈ હુકમ:

"મનાઈ હુકમ" એ ન્યાયાલયનો એક આદેશ છે જે પ્રતિવાદીને કોઈ સકારાત્મક કાર્ય કરવાનો નિર્દેશ આપે છે અથવા વાદીને ઈજા પહોંચાડતા કોઈ પ્રતિબંધક કૃત્યના આચરણ અથવા ચાલુ રાખવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. તે કામચલાઉ (કામચલાઉ) અથવા કાયમી (કાયમી) હોઈ શકે છે.

૨. ઘોષણા:

વધુ રાહત આપ્યા વિના કોર્ટ દ્વારા પક્ષકારોના અધિકારોની ઘોષણા.

૩. નુકસાન:

‘નુકસાન’ શબ્દનો અર્થ થાય છે “ચોક્કસ રકમના સ્વરૂપમાં વળતર, જે ઇજાગ્રસ્ત (વાદી) આવી ઇજા ભોગવવા બદલ મેળવવા માટે હકદાર છે.

➤ જાહેર નિગમ:-

પરિચય (Introduction):

ભારતના આર્થિક અને વહીવટી વિકાસમાં જાહેર નિગમો (Public Corporations) મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

સરકાર દ્વારા જાહેર હિત માટે સ્થાપિત સંસ્થાઓને જાહેર નિગમ કહેવામાં આવે છે. તે સરકારની માલિકીની, પણ સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરતી સંસ્થા છે, જેનું મુખ્ય ઉદ્દેશ નફો મેળવવાનો નહિ પરંતુ જાહેર સેવા (Public Service) પૂરી પાડવાનો છે.

અર્થ:-

જાહેર નિગમ એ એવી સંસ્થા છે જે વિશેષ અધિનિયમ (Special Act) હેઠળ રચાય છે અને તેને કાનૂની સ્વતંત્ર સત્તા મળે છે.

વ્યાખ્યા:

L.D. White મુજબ: - “A public corporation is an autonomous body created by a special law, with perpetual succession and legal personality, to carry on specific public undertakings.” એટલે કે જાહેર નિગમ એ સરકાર દ્વારા કાયદા દ્વારા રચાયેલ એવી સંસ્થા છે જેનો પોતાનો સ્વતંત્ર કાનૂની અસ્તિત્વ હોય છે.

➤ જાહેર નિગમની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ (Features of Public Corporation):

1 કાનૂની અસ્તિત્વ:- ખાસ અધિનિયમ હેઠળ રચાયેલ હોવાથી તેનું પોતાનું કાનૂની અસ્તિત્વ હોય છે.

2 સરકારી માલિકી:- મોટાભાગે સરકાર તેના મૂડી હિસ્સેદાર તરીકે હોય છે.

3 સ્વતંત્રતા: - દૈનિક કામગીરીમાં રાજકીય હસ્તક્ષેપ ઓછો હોય છે.

4. જાહેર હિત: - નફા કરતાં સેવા પ્રધાન ધ્યેય હોય છે.

5. જવાબદારી: - સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભા સામે જવાબદાર હોય છે.

6. નિગમપતિ / બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ:- તેના કાર્યો માટે બોર્ડ જવાબદાર હોય છે.

➤ જાહેર નિગમના ઉદાહરણો અને ચર્ચા (Discussion of Three Public Corporations):

૧. લાઇફ ઇન્શ્યોરન્સ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (LIC) :-

સ્થાપના: 1956

અધિનિયમ: Life Insurance Corporation Act, 1956

મુખ્યાલય: મુંબઈ

- હેતુ:

* દેશની જીવન વીમા પ્રવૃત્તિઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું.

* નાગરિકોને સુરક્ષા અને બચતની સુવિધા આપવી.

* સામાજિક સુરક્ષા પ્રણાલી મજબૂત કરવી.

- લક્ષણો:

* 245 ખાનગી કંપનીઓના વિલીનીકરણથી રચાયું.

* વીમા ક્ષેત્રમાં સરકારની વિશ્વસનીય સંસ્થા.

* નફો સાથે જાહેર હિતનું સમન્વય.

૨. ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કોર્પોરેશન (ONGC): -

સ્થાપના: 1956

અધિનિયમ: - ONGC Act, 1959

મુખ્યાલય: નવી દિલ્હી

-હેતુ:

* દેશના ખનિજ તેલ અને પ્રાકૃતિક ગેસના સંશોધન, ઉત્પાદન અને સંભાળ.

* ઊર્જા સ્વાવલંબન વધારવું.

- લક્ષણો:

* ભારતની સૌથી મોટી ઊર્જા સંસ્થા.

* આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ કામગીરી.

* સરકારની આવક અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રના વિકાસમાં મોટું યોગદાન.

૩.એર ઇન્ડિયા (Air India Corporation):-

સ્થાપના: 1953

અધિનિયમ: Air Corporations Act, 1953

- હેતુ:

* દેશના આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ પરિવહન સેવાઓ સુલભ કરવી.

* મુસાફરીની સુવિધા, સુરક્ષા અને રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિત્વ.

• લક્ષણો:

* નાગરિક હવાઈ પરિવહનના ક્ષેત્રમાં સરકારી સંસ્થા.

* અનેક વર્ષો સુધી ભારતની મુખ્ય એરલાઈન તરીકે કાર્યરત.

* તાજેતરમાં ફરીથી ખાનગી ક્ષેત્રને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવી (2021માં ટાટા ગ્રુપ).

- જાહેર નિગમોના લાભ (Advantages of Public Corporations):

1. ન્યાયસંગત અને જાહેર હિત માટે કામગીરી.
2. રાજકીય દબલ ઓછો.
3. વ્યાવસાયિક રીતે સંચાલિત.
4. મોટા ઉદ્યોગો અને આધારભૂત સેવાઓ માટે યોગ્ય માળખું.
5. લાંબા ગાળાના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ.

- જાહેર નિગમોની ખામીઓ (Disadvantages):

1. ક્યારેક વધુ બ્યુરોક્રસી અને વિલંબ.
2. આર્થિક અકાર્યક્ષમતા.
3. રાજકીય દબાણ હેઠળના નિર્ણયો.
4. જવાબદારીની અછત.
5. નફાખોરીની ક્ષમતા ઓછી.

➤ નિષ્કર્ષ (Conclusion):

જાહેર નિગમો એ ભારતના આર્થિક વિકાસ અને જાહેર હિતના ક્ષેત્રમાં એક મજબૂત કડી છે. તે સરકારના હસ્તક હોય છતાં કાર્યક્ષમતા અને સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરે છે. LIC, ONGC, અને એર ઈન્ડિયા જેવા નિગમો દેશના આર્થિક માળખાનું આધારસ્તંભ બની ગયા છે. નિષ્કર્ષરૂપે કહી શકાય કે – જાહેર નિગમો એ જાહેર સેવા અને આર્થિક પ્રગતિ વચ્ચેનું સંતુલન જાળવતા મહત્વપૂર્ણ સાધન છે.

➤ “રાજા ક્યારેય ખોટું કરતો નથી” — આ વિધાનને ભારતમાં ક્યારેય સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, તે સમજાવો.

- પરિચય (Introduction):

“The King can do no wrong” — આ વિધાન બ્રિટિશ શાસન પ્રણાલીમાં પ્રચલિત હતું. તેના અનુસાર રાજા (King) એટલે કે સરકાર અથવા શાસક કાનૂનથી ઉપર ગણાતા હતા અને તેમના વિરુદ્ધ કોઈ ન્યાયિક કાર્યવાહી શક્ય નહોતી. પરંતુ ભારત એક લોકશાહી અને કાનૂનશાસિત રાષ્ટ્ર હોવાથી આ સિદ્ધાંત અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી ભારતમાં સરકાર કાનૂનથી ઉપર નથી, પરંતુ કાનૂનના અધિન (subject to law) છે.

-અર્થ (Meaning of the Maxim):

“The King can do no wrong” નો અર્થ એ છે કે — રાજા (અથવા શાસક) કોઈ ખોટું કાર્ય કરી શકતો નથી, અને તેના વિરુદ્ધ કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી થઈ શકતી નથી. અર્થાત્ રાજા (અથવા સરકાર) Immunity (રક્ષણ) ધરાવે છે, કારણ કે તેની દરેક ક્રિયા કાયદેસર અને ન્યાયસંગત માનવામાં આવે છે.

- આ સિદ્ધાંતનું ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (Historical Background):

આ સિદ્ધાંત અંગ્રેજી કાનૂનમાંથી આવ્યો છે, જ્યાં રાજાને દેવી સત્તાવાળું માનવામાં આવતું હતું. રાજા “Divine Right” ધરાવે છે એવું માનવામાં આવતું હતું — એટલે કે તેની ઈચ્છા જ કાયદો. પરંતુ આ સિદ્ધાંત લોકશાહી રાજ્યમાં અસંગત છે, કારણ કે તે જવાબદારી (Accountability)ના સિદ્ધાંતને નકારી કાઢે છે.

- ભારતીય સંવિધાન હેઠળ સ્થિતિ (Position under Indian Constitution):-

ભારતમાં આ સિદ્ધાંત સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી. ભારતના સંવિધાનમાં સરકારની કાનૂની જવાબદારી (Legal Liability of the Government) માટે સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અનુ.300 (Article 300) — “Government of India or Government of a State may sue or be

sued by the name of the Union of India or the State.” એટલે કે ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર સામે નાગરિક કે કાનૂની કાર્યવાહી થઈ શકે છે. અર્થાત્, સરકાર નાગરિકની જેમ જ કાયદા હેઠળ જવાબદાર છે.

- સરકારની જવાબદારીના પ્રકાર (Types of Government Liability):

૧. દીવાની જવાબદારી (Civil Liability):

જો સરકારના કર્મચારીએ પોતાની ફરજ દરમિયાન કાયદેસર ફરજનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોય અથવા હાનિ પહોંચાડી હોય, તો સરકાર તેની નાગરિક રીતે જવાબદાર બને છે .Peninsular and Oriental Steam Navigation Co. v. Secretary of State (1858) ➡ આ કેસમાં ન્યાયાલયે જણાવ્યું કે જો સરકારી કર્મચારી કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ જેવી ભૂલ કરે**, તો સરકાર પણ જવાબદાર બને છે.

૨. અપકૃત્ય જવાબદારી (Tortious Liability):

સરકાર પોતાના કર્મચારીઓ દ્વારા કરાયેલી નાગરિક ખોટ (Tort) માટે જવાબદાર બને છે જો તે કામગીરી અરાષ્ટ્રીય (non-sovereign)સ્વરૂપની હોય.Kasturi Lal v. State of U.P. (1965) ➡ પોલીસ કર્મચારીએ સોનાની ચોરી કરી. સુપ્રીમ કોર્ટએ કહ્યું કે કારણ કે તે રાજકીય ફરજ (sovereign function) હેઠળ હતું, એટલે સરકાર જવાબદાર નહીં બને. પરંતુ આ નિર્ણયની ભારે ટીકા થઈ, કારણ કે તે ન્યાયના સિદ્ધાંતો સામે હતો. Nagendra Rao v. State of A.P. (1994) ➡ સુપ્રીમ કોર્ટએ કહ્યું કે આજના લોકશાહી સમયમાં “રાજા ક્યારેય ખોટું કરતો નથી” આ સિદ્ધાંત અસંગત અને અન્યાયી છે. સરકાર પણ નાગરિકની જેમ જવાબદાર છે.

૩. કરાર સંબંધિત જવાબદારી (Contractual Liability):

કલમ 299 હેઠળ જો સરકાર કોઈ કરાર કરે અને તે નિયમ મુજબ ન હોય, તો તે બાંધકામ કરાર ગણાતો નથી. પરંતુ નિયમ મુજબ થયેલા કરારનો ભંગ થાય તો સરકાર તેની સામે જવાબદાર બને છે.

૪. ફોજદારી જવાબદારી (Criminal Liability):

સરકાર તરીકે કોઈ ફોજદારી કેસ સામે લાવવામાં આવી શકતો નથી, પરંતુ સરકારી અધિકારીઓ વ્યક્તિગત રૂપે પોતાના કાર્ય માટે ફોજદારી રીતે જવાબદાર બને છે. State of Maharashtra v. Tapas D. Neogy (1999) ➡ સરકારી કર્મચારીઓની વ્યક્તિગત ગુનાહિત જવાબદારી માન્ય ગણાઈ.

- આ સિદ્ધાંતને અસ્વીકારવાનો તર્ક (Reasons for Non-acceptance in India):

- લોકશાહી સિદ્ધાંત: લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે સરકાર નાગરિકની જેમ કાનૂનના અધિન છે.
- કાનૂનશાસન (Rule of Law): દરેક વ્યક્તિ — રાજા, મંત્રી કે નાગરિક — કાનૂનના સમક્ષ સમાન છે.
- ન્યાયપ્રાપ્તિનો અધિકાર: નાગરિકને સરકાર વિરુદ્ધ ન્યાય મેળવવાનો અધિકાર છે.
- સંવિધાનિક જવાબદારી: કલમ 300 હેઠળ સરકારને સુ કરવા કે તેના વિરુદ્ધ સુ થવાનો અધિકાર છે.
- આધુનિક વહીવટી ન્યાય: મનમાની અને અન્યાય અટકાવવા માટે ન્યાયિક નિયંત્રણ જરૂરી છે.

- નિષ્કર્ષ (Conclusion):

“The King can do no wrong” આ સિદ્ધાંત લોકશાહી ભારતની આત્મા સાથે વિરુદ્ધ છે. ભારતનું સંવિધાન કાનૂનશાસન, સમાનતા અને જવાબદારીના સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. અર્થાત્, ભારતમાં સરકાર કાયદા કરતાં ઉપર નથી, પણ કાયદા હેઠળ જવાબદાર છે — એ ન્યાય, સમાનતા અને સંવિધાનિક શાસનનો સાચો અર્થ છે.

ટૂંકમાં (Summary Table):

મુદ્દો	બ્રિટિશ સિદ્ધાંત	ભારતીય સ્થિતિ
કાનૂની સ્થિતિ	રાજા કાનૂનથી ઉપર	સરકાર કાનૂનના અધિન

જવાબદારી	રાજા જવાબદાર નહીં	સરકાર નાગરિક રીતે જવાબદાર
સિદ્ધાંત	“King can do no wrong”	“Government is subject to law”

લોકપાલ (Ombudsman)

લોકપાલ શું છે?

- લોકપાલ એ એક અધિકારી છે, જે સામાન્ય રીતે સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, જે વ્યવસાયો, નાણાકીય સંસ્થાઓ અથવા સરકારી વિભાગો અથવા અન્ય જાહેર સંસ્થાઓ વિરુદ્ધ ફરિયાદો (સામાન્ય રીતે ખાનગી નાગરિકો દ્વારા દાખલ કરવામાં આવતી)ની તપાસ કરે છે, અને મધ્યસ્થી દ્વારા અથવા ઊભા થયેલા સંઘર્ષો અથવા ચિંતાઓને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરે છે. ભલામણો કરીને.

પૃષ્ઠભૂમિ (ઇતિહાસ)

- 1809માં, સ્વીડનમાં લોકપાલની સંસ્થા સત્તાવાર રીતે શરૂ કરવામાં આવી હતી.
- 20મી સદીમાં, એક સંસ્થા તરીકે લોકપાલનો વિકાસ થયો અને બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી સૌથી વધુ નોંધપાત્ર રીતે વિકાસ થયો.
- ન્યૂઝીલેન્ડ અને નોર્વેએ વર્ષ 1962માં આ પ્રણાલી અપનાવી હતી અને તે લોકપાલની વિભાવનાને ફેલાવવામાં ખૂબ મહત્વની સાબિત થઈ હતી.
- 1967માં, 1961ના વ્હાટ રિપોર્ટની ભલામણો પર, ગ્રેટ બ્રિટને લોકપાલની સંસ્થા અપનાવી અને લોકશાહી વિશ્વમાં આવી સિસ્ટમ ધરાવતું પ્રથમ મોટું રાષ્ટ્ર બન્યું.
- 1966માં, ગયાના લોકપાલની વિભાવના અપનાવનાર પ્રથમ વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર બન્યું. ત્યારબાદ, તેને મોરેશિયસ, સિંગાપોર, મલેશિયા અને ભારત દ્વારા પણ અપનાવવામાં આવ્યું.

- ભારતમાં, બંધારણીય લોકપાલનો ખ્યાલ સૌપ્રથમ 1960ના દાયકાની શરૂઆતમાં તત્કાલિન કાયદા મંત્રી અશોક કુમાર સેને સંસદમાં રજૂ કર્યો હતો.
- લોકપાલ અને લોકાયુક્ત શબ્દ ડૉ. એલ. એમ. સિંઘવી દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો હતો.
- 1966માં, પ્રથમ વહીવટી સુધારણા પંચે સાંસદો સહિત જાહેર કાર્યકર્તાઓ સામેની ફરિયાદો જોવા માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે બે સ્વતંત્ર સત્તાધિકારીઓની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કરી હતી.
- 1968 માં, લોકપાલ બિલ લોકસભામાં પસાર થયું હતું, પરંતુ લોકસભાના વિસર્જન સાથે તે લેપ્સ થઈ ગયું હતું અને ત્યારથી તે ઘણી વખત લોકસભામાં પસાર થઈ ગયું છે.
- 2011 સુધી બિલને પસાર કરવાના આઠ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તમામ નિષ્ફળતા મળી હતી.
- 2002માં, એમ.એન.ની અધ્યક્ષતામાં બંધારણની કામગીરીની સમીક્ષા કરવા માટેનું કમિશન. વેંકટાયલીયાએ લોકપાલ અને લોકાયુક્તની નિમણૂકની ભલામણ કરી હતી; PM ને સત્તાના દાયરાની બહાર રાખવાની પણ ભલામણ કરી હતી.
- 2005માં, વીરપ્પા મોઈલીની અધ્યક્ષતામાં બીજા વહીવટી સુધારણા આયોગે ભલામણ કરી હતી કે લોકપાલનું કાર્યાલય વિલંબ કર્યા વિના સ્થાપિત કરવું જોઈએ.
- 2011 માં, સરકારે ભ્રષ્ટાચારનો સામનો કરવા અને લોકપાલ બિલની દરખાસ્તની તપાસ કરવા માટે પગલાં સૂચવવા માટે પ્રણવ મુખર્જીની અધ્યક્ષતામાં મંત્રીઓના જૂથની રચના કરી.
- અણ્ણા હજારેના નેતૃત્વમાં "ભારત વિરુદ્ધ ભ્રષ્ટાચાર ચળવળ" એ કેન્દ્રમાં સંયુક્ત પ્રગતિશીલ ગઠબંધન (યુપીએ) સરકાર પર દબાણ બનાવ્યું અને પરિણામે સંસદના બંને ગૃહોમાં લોકપાલ અને લોકાયુક્ત બિલ, 2013 પસાર થયું.
- તેને 1 જાન્યુઆરી 2014ના રોજ રાષ્ટ્રપતિ તરફથી સંમતિ મળી હતી અને 16 જાન્યુઆરી 2014ના રોજ અમલમાં આવી હતી.

લોકપાલ અને લોકાયુક્ત

- લોકપાલ અને લોકાયુક્ત અધિનિયમ, 2013 એ સંઘ માટે લોકપાલ અને રાજ્યો માટે લોકાયુક્તની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરી છે.
- આ સંસ્થાઓ કોઈપણ બંધારણીય દરજ્જા વિના વૈધાનિક સંસ્થાઓ છે.
- તેઓ "ઓમ્બ્ડ્સમેન"નું કાર્ય કરે છે અને અમુક જાહેર કાર્યકર્તાઓ સામે ભ્રષ્ટાચારના આરોપો અને સંબંધિત બાબતો માટે તપાસ કરે છે.

લોકપાલનું ગઠન:

- લોકપાલની સંસ્થામાં એક અધ્યક્ષ અને બે સભ્યો હોય છે.
- ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કરીને ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવે છે.
- લોકપાલના સભ્યો તરીકે નિમણૂક માટે માત્ર સુપ્રીમ કોર્ટના જજ જ પાત્ર છે.
- ઓફિસની મુદત 5 વર્ષ છે.
- સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશના કિસ્સામાં હટાવવાની પ્રક્રિયા સમાન છે. (એટલે કે, સંસદમાં મહાભિયોગ દ્વારા.

લોકાયુક્ત: રાજ્ય લોકપાલ

- ભારતમાં કેટલાક રાજ્યોએ "લોકાયુક્ત" નામની લોકપાલ સંસ્થા બનાવવા માટે કાયદા પસાર કર્યા.
- 1971માં લોકાયુક્ત અને ઉપ-લોકાયુક્ત અધિનિયમ દ્વારા લોકાયુક્તની સંસ્થા દાખલ કરનાર મહારાષ્ટ્ર પ્રથમ રાજ્ય હતું.
- લોકાયુક્ત, ગુજરાત – જસ્ટિસ રાજેશ એચ. શુક્લા

Thank you.